

Makkai Sándor*

1890–1951

Nagyenyedtől Kolozsvárig
(1890–1912)

Századunk magyar református egyházának és teológiatörténetének egyik kiemelkedő és igen érdekes¹ személyisége, Makkai Sándor Nagyenyeden született.² Elődei székelyek voltak, galambodi származásúak. Innen Galambodról került a család Nagyenyedre, ahol édesapja,

---

* Hálával tartozom dr. ifj. Fekete Károly debreceni tanártársamnak, aki rendelkezésemre bocsátotta kutatásai eredményeit.

¹ Makkai Sándor sokat vitatott alakja a kisebbségi sorsra jutó erdélyi magyarság értelmiségének is. Magyarországra való áttelepülése felett manapság is vitatkoznak. „Az ellen pedig a jó ízlésünk is tiltakozik, hogy a Duna Televízió innen elpátridált alkalmi okosfiúja szembeállítsa Reményik Sándor »ahogy lehetjél!« a Makkai Sándor »nem lehetjével«, és ebből a maga, valamint a többi innen elfutó értelmiség számára érvvé és példaképpé akarjon tenni egy olyan, egész rábízott nyáját a pusztában hagyó számadót, akinek az Úra azt tanította, hogy a jó pásztor egyellen báránykéért sem ismeri a »nem lehetet«, hanem ha kell, élete kockáztatásával is lekúszik a szakadékba, hogy megmentse a leghitványabbat is az ő juhait közül.” Dáné Tibor: *Nemcsak a hazai hírszórás tájékoztat félre?* Szabadság 1995. jan. 19. 3.

² Születésének napja felől Makkai Sándor édesanyjának vallomását kell mérvadóknak tekintenünk. Maga Makkai Sándor is 1890. május 12-ét tekintette születése napjának azzal a május 13-ával szemben, amely születési anyakönyvének kivonatán és a lexikonokban is áll.

Makkai Domokos (1839–1896) a Bethlen Gábor Kollégium kiváló irodalomtanáráként tanított 1869-től. Külföldön is járt. Utrechtben tanulmányozott két esztendőn keresztül. Jó barátja és fegyvertársa volt Ravasz László apósának, Bartók Györgynek. Jártas volt a filozófiában, a teológiában és a magyar történelemben. Olvasottsága mellett nemcsak az éleslátás jellemezte, hanem az ügyes tollforgatás is. Így Sándor, a legkisebb fia tőle örökölte az írói tehetséget. Makkai Domokos az enyedi racionális-liberális protestantizmus módján élte meg kegyességét. Ebbe az is belefért, hogy nem volt kimondottan rendszeres templomlátogató. Sándort az édesanyja tanította az imádságra, ő pedig egy olyan vallásosságot alkotott a maga számára, amely eltért a korabeli vallásoktatásban előadottaktól.

Makkai Domokos első felesége, Nagy Eszter a marosvásárhelyi Nagy Antal kántortanító legidősebb lánya volt. Négy gyermeket szült és korán hunyt el. Az özvegyé lett édesapa újra megházasodott, és sógornőjét, Rózát kérte feleségül. Róza már nénje halála után magára vállalta az árvák gondozását. Ő kilenc gyermeket hozott a világra, de közülük csak öt érte meg a felnőttkort. Makkai Sándor csak iskoláskorában tudta meg, hogy a kilenc élő testvéremek nem ugyanaz az édesanyja.

Makkai Domokos Kovács Ödönnel volt iskolatárs. A hozzá és Nagyenyedhez való kötődés magyarázza azt, hogy mintegy huszonöt éven keresztül küzdött a Teológia Enyeden való maradásáért. 1895-ben véglegesen eldőlt a küzdelem. Az elvesztett harc megviselte, és 1896. augusztus 17-én, ötvenhét éves korában, amikor legkisebb fia csak hatéves volt, meghalt. Ezért a gyermek Sándorra az édesanyja nevelése volt a legmaradandóbb hatással.

Tanulmányait a nagyenyedi kollégium elemi iskolájában kezdte, majd a Kolozsvári Református Kollégiumban folytatta. Itt volt osztálytársa Reményik Sándor, akihez barátság is fűzte. Kolozsvárról újra visszatért Nagyenyedre, és aztán Sepsiszentgyörgyön, a Mikó Kollégiumban fejezte be középiskolai tanulmányát 1908-ban. Miután leérettségizett, az új kolozsvári Teológiára iratkozott be, de ezzel egyidejűleg a Ferenc József Tudományegyetem bölcsészfakultásának hallgatója is volt, ahol pedagógiát, filozófiát és esztétikát tanult. Itt szerezte meg 1912-ben a filozófia doktora címet. A Református Szemle örömmel tudósított erről, és nagyra becsülte a tudomány igazi szeretetéből szerzett fokozatot.³ Doktori értekezésének címe: *Bevezetés a személyiség paedagogikájába*. Ez három részből áll, amelynek első, bevezető részében a pedagógia meghatározását és célját adja meg; a másodikban az abszolút pedagógiai célnak, a személyiségnek az alkatát és lényegét jellemzi; a harmadikban pedig a nevelő és a nevelt közti viszonyt elemzi. Tanulmányának értéke az, „*hogy első tudatos és részletes kísérlet arra nézve, hogy a Böhm értékelméletét összekapcsolja a neveléstan, a Schneller paedagogikájának alaptételével*”.⁴

A teológiára elsősorban nem azért iratkozott be, mert lelkipásztor szeretett volna lenni. Ekkor inkább a költői ihlettségének tudata határozta meg döntését, mert úgy gondolta, hogy mély költői gondolkodás és az élet végső kérdéseinek megértése csak teológiai műveltség által lehetséges.

A Kovásznán töltött vakációk alatt, amikor rokonánál, Ignác Lászlónál nyaralt és többször is prédikálhatott, megismerte a szószéki szolgálat egyik legnagyobb kísértését, a becsvágyat. Ezért aztán – s ez már önálló gondolkozására is vallott – át-átalakította a prédikációskötetektől merített beszédeket. De a Theologiai Fakultáson hamar rá kellett jönnie arra, hogy az előadások a tudományos teológiai ismereteket gyarapítják. Ő pedig azt várta volna a tanároktól, hogy elsősorban hite számára adjanak biztosabb támpontokat. (A hit elmélyítésére amúgy sem volt igen kedvező ez a kor.) Csalódnia kellett abban a tekintetben is, hogy a teológiai tudományok nem az a tér, amely különösképpen kedvezett volna a költői számbontogatásnak vagy serkentette volna azt. A teológiát azonban mégsem hagyta ott.

A Református Theologiai Fakultáson Nagy Károly, Kecskeméthy István, Ravasz László, ifj. Bartók György, Pokoly József tanítványa lett. Nagy Károly fordította tekintetét az egyházi élet

³ Dr. Makkai Sándor. RSZ 1912. 817.

⁴ Kristóf György: *Makkai Sándor: Bevezetés a személyiség paedagogikájába*. RSZ 1913. 157–159.

felé. Ravasz László főleg lelki vonatkozásban hatott rá, és általa ocsúdt fel költői álmodozásai-
ból. Makkai igen kedvelte és csodálta ezt a fiatal tanárt. Bartók György pedig a világnézetét és
erkölcsiségét formálta. Az utóbbi két fiatal tanár Böhm Károly tanítványa volt. Bartók György
buzdítására és segítségével fordította magyarra 1911-ben a nagytudású W. Bousset *Jézus* című
munkáját.⁵ Később ő biztatta Makkait a tudományos munkára és a doktori fokozat megszerzésé-
re. A bölcsészfakultáson természetesen a filozófus Böhm Károly volt rá döntő hatással, a teoló-
gían pedig leginkább a zseniális költő, filozófus és esztéta: a „legművészebb református igehirde-
tő”,⁶ Ravasz László, akinek *Homiletikáját* már elsőéves korában böngészni kezdte.

Szintén elsőéves volt, amikor Mott János Kolozsvárra jött Victor János kíséretében. A vele
való találkozás maradandó élményt nyújtott számára. Úgy hallgatta, mint valami prófétát. Ennek
az igehirdetőnek, majd pedig a Böhm Károly Krisztusról tartott előadás-sorozatának köszönhetően
azt, hogy felfigyelt az evangélium Krisztusára. Ez a Krisztus lett számára még közelebbi akkor,
amikor bekapcsolódott az Imre Lajos szervezte vasárnapi iskolai munkába. Kegységét formálta
ezenkívül azzal a Diákszövetséggel való kapcsolata is, amelyet Victor János vezetett.

Tanulmányait jelessel végezte, s mint élenjáró diákot az a megtiszteltetés érte, hogy egy alka-
lommal a reformáció emlékünnepélyén, másodszor pedig március 15-ikén mondhatott ünnepi
beszédet.⁷ A teológiai tudományok alapos tanulmányozása mellett mindig komolyan vette a
gyülekezeti szolgálat alkalmait. Sikertől is kivívnia azt, hogy minden alkalommal Isten Igéjének
követét lássák benne.

Teológuséveit még két tevékenységi kör jellemezte. Részt vett a Bethlen Gábor Kör,⁸ majd a
Theologus Kör munkájában és verseléssel is próbálkozott. Ennek eredménye az 1912-ben megje-
lent verskötete, a *Számadás*.⁹ Ez a verskötet inkább csak önmagával való ismerkedés volt iro-
dalmi pályafutásának hajnalán; amolyan próbaprepülés, amely után világossá vált előtte, hogy az
ő műfaja nem a líra, hanem az epika.

Kolozsvártól Sárospatakiig (1912–1918)

A kispapi vizsga letétele után két hónapig volt nagyenyedi segédlelkész,¹⁰ 1912. szeptember
1-től pedig kolozsvári hitoktató három esztendőn keresztül. Az állami tanítóképzőkben tanított
vallást. Ekkor ismerkedett meg Kálvin Institutiójával és kommentárjaival. Ezzel egyidejűleg
filozófiai doktorátusra készült. Pedagógiai művekbe mélyedt, és Böhm Károly utódjának, Pauler

---

⁵ Dr. W. Bousset: *Jézus*. Makkai Sándor fordítása. Kolozsvár 1911. Ez a fordítás Makkai Sándor második sajtóban
megjelent munkája, miután 1910-ben napvilágot látott Kolozsváron *A szabadság vallása* című írása. A esztétikus kivitele-
zésben kiadott fordítás Bousset kiváló képzettségéről tanúskodik, de mai olvasó előtt mindenekelőtt a racionális-liberális
szemléletmódja szembetűnő. A fordítás szorgalmazása és megjelenése híven tükrözi azt, hogy milyen szellem uralkodott a
század eleji erdélyi teológiában.

⁶ Walter Gyula: *Makkai Sándor az író*. Ptfűz 1925. 404.

⁷ *A márciusi eszmény*. Írta és a kolozsvári ref. theol. fakultás március 15-iki ünnepén elmondotta Makkai Sándor
theologus. RSZ 1912. 177–179, 193–197.

⁸ A Bethlen Gábor Kör 1902 őszén alakult meg. „Célja a magyar protestáns ifjúságnak Bethlen Gábor hazafias, vallás-
os és tudományos szellemében való egyesítése és e szellemnek a társadalom minden rétegében való terjesztése és ápolá-
sa.” (Alapszabály 2. §.) Mindenekelőtt az egyetemi ifjúságot fogta össze és bibliatanulmányozó estéket, tudományos
vitákat, hangversenyeket és bálakat szervezett. Elnökei: 1902/3: ifj. gr. Bethlen Pál; 1903/4: gr. Bethlen Gábor; 1904/5,
1906/7: dr. Bartók György; 1905/6: Pólya Antal; 1907/8: Biró Lajos; 1908/11: Ravasz László; 1911/12: Imre Lajos;
1912/13: Révész Imre; 1913/14: Berde Károly. Makkai Sándor: *A Bethlen Gábor kör múltja és jövője*. Egyű 1913. 182.

⁹ *Számadás* (versek). Kolozsvár 1912. Makkai Sándor a nagyközönség elé először költőként lépett. Ebben a verseskö-
tetben a szerelem, a bölcselkedő elmélkedés, reflexiók, természetlátás képei, a formakutatás és lelki élmények rajza szem-
lélhető, de már itt látható, hogy nem lírikus. Nem idegen tőle a filozófia, fantázia és elmélyedés. Lásd Walter Gyula *Makkai
Sándor az író* című cikkét. Ptfűz 1925. 402.

¹⁰ A segédlelkézszi szolgálatra szóló püspöki kinevezését 1912. július 1-től kapta.

Ákos professzornak előadásait látogatta. A *Bevezetés a személyiség paedagogikájába* című doktori dolgozatát 1912 decemberében védte meg.¹¹

1913 nyarán vette feleségül Borsay Margitot, aki a jeles egyházzenesz Borsay Samu¹² leánya volt. Házasságukból két gyermek született: László és Sándor.

A hitoktatói ténykedés és a mellette végzett kemény tudományos munka kimerítette. Ezért kellett pihennie 1913 őszétől 1914 tavaszáig.

1913-ig Makkainak már jó néhány írása látott napvilágot.¹³ Cikkei az Egyházi Újságban, a Magyar Paedagogiában, a Sárospataki Lapokban és a Magvetőben jelentek meg. Ezeknek egy része pedagógiai vonatkozású. Ő ismerteti és értékeli Imre Lajos teológiai magántanári dolgozatát is.¹⁴

Az első világháború kitörésének évében több írást is intézett a Kolozsvári Egyházmegye híveihez, mivel ráértett arra, hogy a világegés próbára teszi az egyház tagjainak a hitét is. A *háború kátéja*¹⁵ címet viselő „hitvallása” bibliai alapokra építve magyarázza meg a háború bekövetkezésének az okát, de ugyanakkor evangéliumi vigasztalást is kíván nyújtani. Formájára nézve, akárcsak a Heidelbergi Káté, kérdés-feleletekből áll. Válaszai tömörek és világosak: a háborút mindig az ember bűne okozza; az a legszörnyűbb ítélet, amelyben kitűnik, hogy mit ér igazán a béke, a szeretet, a munka és az emberi kultúra; de Istennek ez az ítélete egyben önismeretre és kötelességtudásra ébreszt. A háborúban a jövőre kell gondolni és naponként kell gyakorolni a vigasztalást és az imádkozást, mert így még a háború is Isten gyermekévé tesz. A *Szentírás a világháborúban*¹⁶ című cikkében pedig azokra az áldásokra mutatott rá, amelyeket a mindennapi bibliaolvasás révén nyerhet a megpróbált és vigasztalást kereső ember. Az elkerülhetetlen külső romlásban a lelki pusztulás elleni védekezést szorgalmazta, arra figyelmeztetve, hogy az otthon maradt társadalmat terheli a felelősség a jövő emberi voltáért.¹⁷

Makkai már a háború első évében ráértett azokra a később bekövetkező eseményekre, amelyek az erdélyi magyarság sorsában lényeges változásokat hoztak. Nem csoda, hogy valós félelmet éleesebben megfogalmazott nemzeti programmal és buzdítással próbálja visszaszorítani némi mondatában: legyen igazi vallásosság, igazi nemzeti öntudat és erkölcsi idealizmus. Az igazi vallásosságot csak a felekezeti életben lehet megélni. Enélkül ez teljesen erőtelenné válik.¹⁸ Az sem csoda, hogy aggódott a magyar és főleg az erdélyi kultúra tekintetében. Ezt a magatartását teljesen meg lehet érteni az első világháború utáni események összefüggésében. Valami megrendítő lehetett annak az átélése, hogy az erdélyi magyarság kisebbségbe szorult a magyar állam szétesése után, és hogy ez a kisebbség már nem volt az általa hön öhajtott kultúrateremtő hatalom. Mintegy tizenkét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a háború kitörésével támadt aggodalmi és félelmi helyett olyan higgadtabb hangú és történelmi bázisú erőforrásra leljen, amely most

¹¹ Doktori disszertációja még ugyanebben az évben megjelent Kolozsváron.

¹² Ő írt korálkönyvet az Erdélyi Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa által jóváhagyott Énekeskönyvhöz. A zenekíséretet orgonára írta, köz- és utójátékokkal látta el. Ennek harmadik, teljesen átdolgozott kiadása (*Chorálkönyv*, Ref. egyházak és tanintézetek, valamint tanítóképző intézetek használatára. Kolozsvár 1929) mind a mai napig közkézen forog és használatos az erdélyi gyülekezetekben.

¹³ *A nagy személyiségek nevelői jelentősége* (*Philosophiai tanulmány*). Kolozsvár és Bp. 1913; *Vallásos világlkép és életfelfogás*. Besztercebánya 1913; „*Hittem, azért szóltam*.” Kolozsvár 1913; *Az örök tiltakozás. A reformáció emlékére*. SpL 1913. 369–370. Ism. Kiss Elek: *A személyiség paedagogiájának alaptényezőiről*. Kvár 1913. KerMagv 1913. 186–189.

¹⁴ Imre Lajos: *A gyermek vallása. Kísérlet a katechétikai módszertanok valláslélektani megalapozására*. Theológiai magántanári dolgozat. Hódmezővásárhely 1912. Makkai szerint azért is jelentős ez a mű, mivel a katekétikát az őt megillető helyre állítja. Ez a vallásos nevelés tudománya, nem valami „obscurus felekezeti izgatószer”, hanem a neveléstudomány szerves alkotórésze. A katekétika pedig nem a „hittételek magoltatása”, hanem személyiségek és mindenekelőtt Krisztus példájával való nevelés. MPaed 1913. 632–636.

¹⁵ EgyÚ 1914. 134–136.

¹⁶ EgyÚ 1915. 95–96.

¹⁷ *Aggodalom és reményesség az Úrnak 1917-ik esztendejében*. EgyÚ 1917. 88–90.

¹⁸ „A földnek, az országnak és lakóinak, a nemzetnek összenőtt, egylítés sorsa és feladata van: részt venni sajátos természeti és anyagi viszonyok között sajátos szellemi erővel és munkával a világ nagy kultúrájában, a szellem isteni életben... Nemzet hivatása és emberi hivatás egygyé lesz: emberivé a nemzet által.” *A kohóban*. PSZ 1914. 521–528.

már mindenki számára életcél adhatott. Arra mutatott rá, hogy az erdélyi szellem nem más, mint a „teljes lelki függetlenség”, éspedig Bocskai István és Bethlen Gábor örökségeként. Erre a szellemre kell törekedni. Erdélynek saját magában kell megoldania létkérdését. Nyugat és Kelet között „az erdélyi sajátosság nem más, mint az ellentétek között kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációja”. Megtalálni az egyensúlyt a nagyság és kicsinység, a fontosság és a jelentéktelenség között.¹⁹ Olyan életcél ez, amelynél jobbat és helytállóbbat ma sem lehet/lehetne mondani, s ez manapság talán még aktuálisabb számunkra, mint hetven évvel ezelőtt.

1915. október 21-én a mezőszéki Vajdakamarás hívta meg lelkipásztorául. Az egyhangú meghívás Barabás Samu²⁰ Kolozsvár-Magyar utcai lelkipásztor és esperes ajánlatára történt. Beiktatására november 5-én került sor. Erre az ünnepélyes eseményre tekint vissza Az Út hasábjain közölt visszaemlékezésében. A vajdakamarási lelkészi szolgálatot „a nagyratörés ajándékával” és „nagy tervekkel” kezdte meg. De visszaemlékezésében főleg a református lelkipásztor küldetése felett elmélkedik, és a maga számára olyan alaptételeket fogalmaz meg, amelyek nem változtatott, s amelyekhez a későbbiekben még tudatosabban ragaszkodott. A lelkipásztori küldetés erős tudata, az egyszerű emberek iránti szeretet és az eldugott, sáros és sok tekintetben nyomorúságos mezőszéki falu adta tapasztalatok döbbsentik rá arra, hogy a világ szerinti nagyságot nem a kálvinista lelkipásztornak találták ki. A kálvinista lelkipásztornak *intenzíve és nem extenzíve* kell növekednie. A „lélek világában” kell gyarapodnia, „a szegény kis magyar faluk csöndjében”. Szerinte ezek a lelki nagyság termőtalaja. A lelkészi beiktatása kapcsán született reflexióit egy olyan önbuzdító képpel zárja, amely az ifjú lendület és a Makkaira annyira jellemző profetikusság szellem ötvözet: „Látok egy magyar jövőndőt – puritán erkölcsiséggel, becsületes anyagi virágzással, boldog, imádkozó magyar nemzetet.”²¹ A mezőszéki falu világa később a *Holttenger* című regényében öltött művészi köntös.

1915 novemberétől 1917 júniusáig szolgált Vajdakamaráson. Ezalatt készült fel a teológiai magántanári vizsgára. Gyakran járt be Kolozsvárra úgy, ahogy erre a mezőszéki közlekedés adott lehetőséget. Magántanári vizsgáját 1917 májusában tette le rendszeres és gyakorlati teológiából.

Ravasz László 1915-ben indította Az Út folyóiratot,²² amely céljával a lelkipásztori munka irányítását tűzte ki. Makkai itt közölte 1915 és 1917 között a *Hogyan tanítsunk vallást* c. tanulmányosorozatát. Imre Lajos úgy értékeli ezeket a cikkeket az 1942-ben Budapesten megjelent *Katechétikájában*, mint amelyek „az egész katechétika vázlatát” adják.²³ Ezek a cikkek és az 1915-ben írt *A Biblia* című tankönyve meghatározták az erdélyi vallásoktatást, mivel a katekézist a bibliai alapokra helyezték.²⁴

¹⁹ *Az erdélyi szellem*. PSZ 1926. 129–134.

²⁰ Barabás Samu szerkesztésében jelent meg az Egyházi Újság folyóirat, amelynek hasábjain Makkai Sándor is közölt. Ebben két jelentősebb cikke is napvilágot látott 1916 folyamán. Ugyanitt jelentek meg Imre Lajos első olyan „Zurhellen nyomán” írt bibliai elbeszélései, meséi, amelyek a Szentírás történeteit a gyermek világhoz alkalmazott formában elevenítették fel. Ezt a módszert később maga Makkai is bírálta, és Imre Lajos is túlnötte, mivel világossá vált előttük, hogy nem a bibliai történetet kell vinni a gyermekhez, hanem a gyermeket kell odaállítani az Ige fényébe.

²¹ *A nagyság*. Az Út 1918. 57–59.

²² Ravasz László hajdani két tanítványát és barátját, Makkai Sándort és Imre Lajost választotta munkatársakul. Tulajdonképpen együtt határozták el egy olyan lelkipásztori szaklap kiadását, amely „szigorú tudományos alapon foglalkozik a lelkipásztori praxis, általában az építő egyházszolgálat kérdéseivel, de egészen gyakorlati céllal: mit és hogyan csinálj”. A folyóirat a gyakorlati teológia kérdéseivel kívánt foglalkozni, hogy az erdélyi egyházi életet az élő hit és a missziói küldetés alapjára állítsa. Makkai a katechétikai rovat szerkesztője lett, Imre Lajos pedig a gyülekezeti munkák és lelkigondozásé. Ravasz László az igehirdetés és a kultusz kérdéseit fejtette ki. Az egyházpolitikát kizárták a lapból. Csak igazságokhoz és elvekhez ragaszkodtak, és a következő teológiai szakterületeken mozogtak: ekleziasztika, kultusz, igehirdetés, vallásos nevelés, intézményes és személyes lelkipásztorkodás. A lap az ország feldarabolódásakor szűnt meg, hogy évek múlva a romániai magyar reformátusság egyházi lapja legyen. (Ravasz László: *Emlékezéseim*. Bp. 1992. 143–144.)

²³ Ifj. Fekete Károly: *Száz éve született Makkai Sándor*. ThSZ 1990. 173.

²⁴ A kísérleti jellegű tankönyvet, amely a bibliaismertetés nagy hézagát pótolta, Vásárhelyi József ismertette az RSZ 1915. 642–645. oldalain. Hasonló jelentőségű a *Kegyelemből hit által* című munkája, amint ezt ifj. Fekete Károly is megállapítja, s amely a református keresztény vallás alapvonalait, tartalmát és védelmét foglalja össze. A könyvet az Erdélyi Ref. Egyházkerület adta ki Kolozsvárt, 1929-ben.

Makkai Sándor teológiai szemléletmódjának alakulásában jelentős állomásnak tekinthető A *hit szeme* című cikke, amelyet a Protestáns Szemle 1915-ben közölt. Ekkor még a vallásfilozófia talaján állott, s ezért, bár a Zsid 11,1 a kiindulópontja, a hitnek ez a bibliai meghatározása végül inkább csak mottó az értekezése felett. Alaptétele az, hogy a hit nem csak a szív és az akarat világában él, hanem elsősorban szeme, látása van. Átöleli az érzelmi és akarati tevékenységet, hatalma van. De ugyanakkor világmagyarázó erejű is, mert „új jelentést ad a dolgoknak és magasabb, egyetemesebb igazolását nyújtja a világgépnek, mint a tudomány. Sub speciae aeternitatis igazolja az igazságot”.²⁵ A hitet éppen ez az ismerő és világmagyarázó erő teszi az értelemnél magasabb rendűvé és az élet legnagyobb hatalmává. A hit szemének látása nem feltétlenül tökéletes. Éppúgy fejlődésnek van alárendelve, mint az értelem, és nevelhető. Magasabb és egyetemesebb szempontból magyarázza a valóságot. Azáltal bizonyítja az értelemmel fel nem fogható teljes valóságot, hogy döntőleg befolyásolja azoknak életét, akik ezzel rendelkeznek. Így a hit és az értelem, a vallás és a tudomány között nincsen összeférhetetlenség és nem zárják ki egymást; azért sem, mert az értelemmel megismerő ember ugyanaz, aki hisz is. Ezért maga az élet nem más, mint a hit és az értelmi megismerés egysége; és maga az élet igazolja mind a hitet, mind pedig a megismerést. Az értelmi megismerésnek nincsen öncélla, csak eszköz és olyan alapvető *önellátási mód*, amely csak az általánosan emberit tudja megmagyarázni. A hit viszont örök fundamentumra helyezi az értelem által kialakított világgépet és megragadni képes a Krisztusban adott váltságot és teljes életet.²⁶ Ilyen fejtegetés után jut el Makkai arra a figyelmet felkeltő eredményre, hogy ez a hit és megismerés egységében látott élet önértékkel és öncéllal bír: az élet az életért van és nem szorul további magyarázatra.²⁷ A személyes sorsoknak nincsen analógiájuk, sem általánosítani, sem racionalizálni nem lehet őket. A logikai sémája azonban azért nem teljes, mert kimarad belőle az az eset, amikor nem valósul meg az ismeret és a hit-látás egysége. Milyen értékkel és céllal bír az ilyen élet? Illetve mi az erkölcsi kötelezettség az ilyen életekkel szemben?

Makkai 1916-ban terjesztette a Kolozsvári Ref. Egyházmegye mezőszéki lelkészi köre elé azt az állásfoglalását és missziói tervezetét, amelyet aztán az 1916. nov. 28-i egyházmegyei közgyűlés is teljes tartalmában elfogadott. Ebben fogalmazza meg, hogy az egyháznak nemzetnevelő tényezővé kell lennie, mivel a jelenkori kálvinista lelkület nem befolyásolja a szellemi életet, sem pedig a magyar nép életének alakulását. „Elszakadtunk a tömegektől és a tömegeket mozgó művészeti és irodalmi áramlatoktól” – mondja a lelkészek nevében is, s „a kolozsvári teológiai fakultásnak mint intézménynek az elnéptelenedését és sorvadását, a református tanárképzés abszolút hiányát, vallásos nevelésünk és oktatásunk egész vonalán való teljes szervezetlenségét” abban a „gyökerhibában” látja, hogy az egyház nem törekedett megújítani önmagát a nevelés útján. Jól tudta azt, hogy a jó programot felülről nem lehet diktálni, hanem azt alulról lehet kiépíteni, a gyülekezetekből.

A „kiváló lelkészképzést” igen fontosnak látta. „Dacára a kiváló tanári karnak ... hallgatóink száma 8 év alatt a nyolc év előtti létszám egynegyedére szállott alá” – állapítja meg szomorúan. Ennek egyik okát abban a fajta tudományos képzésben is látta, amely a kolozsvári tudományegyetemmel volt összekapcsolva. Ezt a helyzetet azért tekintette helytelennek és tarthatatlannak, mert egyes hallgatók egyenesen protestánsellenes világnézetet merítettek az egyetemi filozófiai tanulmányokból. Hiányolta a lelkipásztor-nevelést és azt a komoly, önfegyelmű légkört, amelyben olyan lelkipásztorok formálódnak, akik egyházfegyelmet tudnak gyakorolni és presbitereket lesznek képesek nevelni. Az önfegyelmű légkör érdekében javasolta a teológiai internátus átalakítását és abba egy megfelelő nevelő alkalmazását. A Teológia sorvadásának másik okául a szegénységet nevezte meg. Szükségesnek látta a teológus ifjak nagyobb mérvű anyagi segélyezését. Külső okként pedig azt említi fel, hogy elveszett a kálvinista jelleg a református

²⁵ PSZ 1915. 377.

²⁶ Uo. 388–391.

²⁷ Uo. 380.

kollégiumokból. Ezért sem tudnak lelkészi szolgálatra vágyó ifjakat nevelni. Teendőkül a következőket sorolja fel: református tanárképzés és hitoktatás, állandó hitoktatók beállítása, a református nőnevelés felkarolása, vallásánitási tanterv készítése és tankönyvek írása.²⁸

Hasonló horderejű gondolatokat szólaltat meg ugyanebben az évben a *Múlt, jelen, jövő* című cikkében. Miközben a magyar protestantizmus küldetése²⁹ felől kérdez, fájjalja, hogy a protestantizmus a liberalizmussal, a szabadelvűséggel lett egyenlő, holott „jézusi, evangéliumi liberalizmusnak” kellene lennie. Elsorvadt az a protestáns öntudat, amely eddig a szószerkekről és az iskolákból áradt. A jövő feladatát pedig így fogalmazza meg: „A protestantizmust újra azzá kell tenni, ami lényege szerint mindig volt evangéliumi vallásossággá, eleven, egyéni hittapasztalású, vallásos élménnyé. A protestantizmus nem tan, nem erkölcsi nézetek összege, nem társadalmi, politikai, még csak nem is egyházi program, több ezeknél. Életirány, életminőség. Vissza kell hajlanunk az ősforráshoz, mely ezt az életirányt táplálja. Ez az ősforrás az evangélium, a krisztusi élet.”³⁰

A sárospataki Teológia egyik tanára, Nagy Béla 1917. február 20-án kelt levelében értesítette Makkai Sándort afelől, hogy őt kívánnák meghívni a megüresedett sárospataki gyakorlati tanszékre. Az egyházkerület püspöke és főgondnoka egyaránt támogatta ezt a meghívást. Nem is csatlakoztak benne, hiszen tudása, előadásai és munkabírása mindenki részéről elismerést váltott ki, Ravasz László pedig egyenesen büszke volt arra, hogy Makkai Az Út „gárdájából” nőtt ki sárospataki tanárrá.³¹

Amit Az Út hasábjain a katekézis és a missziói szolgálat érdekében Ravasszal és Imrével fektetett le, azt most az új lelkészgenerációk képzésében gyümölcsöztethette. Ő töltötte be Sárospatakon a főiskolai lelkész tisztét is, belső szabályzatot alkotott az intézet új bentlakása részére, és ezek mellett széles körű közéleti tevékenységet fejtett ki. Akadémiai estélyeket, a reformáció 400. évfordulójára pedig előadás-sorozatot rendezett.³²

A reformáció 400. évfordulójának kapcsán írta meg *A vallás a protestantizmusban* című cikket. Ebben rámutat a protestantizmus nemzeti-politikai és racionális vonására, és megállapítja, hogy éppen emiatt alakult ki az a szemlélet, miszerint a protestantizmus a szabadság vallása. A protestantizmus egyetemes jellegű, mert továbblép a tudomány, az irodalom, a művészet, a társadalmi élet és politika területére. De éppen emiatt tekintik úgy, mint ami már nem is vallás, nem is egyház, felekezet, hanem etikai idealizmus vagy liberális humanizmus. Sajnos „ez az önmagát ünneplő protestantizmus egyszerűen nem létezik” – mondja Makkai. Ezért csak történeti jelentőségéről, elmúlt dicsőségéről lehet beszélni. De a reformátorokat illető hála kötelező erejűvé kell hogy legyen. A reformációt a leglényegesebb, azaz élő hit szülte. A jelenkor viszont az „extenzív” tágulást emelte a hit helyébe, a materialista humanizmust, holott „intenzív”, belső erősödésre volna szüksége, és pedig Isten irányában. A baj tehát az, hogy a protestantizmus túlságosan kiélezte a maga racionális tendenciáját, ez pedig szembefordult „anyjával, a protestáns vallásos élménnyel”, és mindent ésszerűsített. Így lett Isten Fiából néptanító, a megváltás pedig tanítássá, példává. Krisztus halála és feltámadása mellett legfennebb emberi részvét, de végül is csak közöny van. A bizonyágtétel csak „jelképes beszéd”, a keresztyénység pedig népszerű etika. Ezzel a „racionális moralizálással nem lehet legyőzni a bűnt”, mert „soha értelmi felvilágosítás nem adott még gyógyszert a szenvedélyek betegségeire”.³³

Makkai Sándor sárospataki tanárkodása alatt megpezsdült az intézeti élet, s a Tiszáninenei Egyházkerület lelkészei a missziói felelősséggel ismerkedhettek meg általa.

²⁸ *A mi teendőink*. EgyÚ 1916. 120–127.

²⁹ A protestáns ezt jelenti: „szabad önátadásból meggyőzött rabja lenni Krisztusnak és az ő ügyének. Magyar protestánsnak lenni pedig, Krisztus arcát sugározni a magyar lélek, a magyar jellem tükrében”. EgyÚ 1916. 138.

³⁰ *Múlt, jelen, jövő*. EgyÚ 1916. (133–)138.

³¹ Az Új 1917. 165.

³² *A mi örökségünk*. Sárospatak 1918.

³³ PSZ 1917. 524–533.

A kolozsvári rendszeres teológiai katedrán (1918–1926)

Kenessey Béla 1918 februárjában halt meg. Helyébe Nagy Károlyt, a vallásfilozófia és rendszeres teológia tanárát választották Erdély püspökéül. Így a megüresedett teológiai katedrára Makkai Sándort hívták meg. A meghívást elfogadta, és 1918. szeptember 5-én tartotta meg *A mi fakultásunk* című székfoglaló előadását. Ez az értekezés azért is meglepő, mert a mai olvasó rádöbben arra, hogy nincs új a nap alatt még az Egyház és a Teológia kapcsolatának viszonylatában sem. Első mondataiban az Intézet iránti hála és a hivatástudat szólal meg: „Sok, sok ifjú lélek között az enyém is itt élte át egy sereg dőre álom, helytelen illúzió, ferde ambíció, kiforratlan salak fájdalmas pusztulását, de eközben itt nyíltak fel lelki szemeim a világnézet és az erkölcsi eszmény kialakulásáért vívott forró lelki harcban meglátására olyan eszménynek, olyan szolgálatnak, olyan szent életlehetőségnek amelyeket oda nem adnék, föl nem cserélnék más-sal semmiért, soha.” Az Intézet feladatát három vonatkozásban határozza meg. 1. Legyen *tudományos főiskola*; nem azért, hogy elodázza a lelkésznevelést, hanem azért, hogy annak megfelelően. A Teológia elvárása az volna az egyházak irányában, hogy hívő ifjakat küldjenek a lelkészi szolgálatra való felkészítésre, mivel a hitet a Teológia nem teremtheti, hanem feltételezi. A közfelfogás akkor is az volt, hogy a Teológiának kötelessége hitet adni a hitetlennek s hívő lelképásztorokat faragni a hitetlen lelkészjelöltekből. Holott a teológia művelése hitet feltételez a teológusban. Ez a hit annak a tudományos munkának az alapja és biztosítója, amely nélkül szó sem lehet a lelképásztor-nevelésről.³⁴ 2. Legyen a Teológia közelebből *lelkésznevelő intézet*, s így rendelkezék gyakorlati jelleggel is, mivel az öncélú tudomány: ad absurdum. A tudomány arra való, hogy megtermékenyítse a gyakorlatot. A központban pedig a tanárok nevelői személyisége kell hogy álljon.³⁵ Tiszánlátásról tanúskodnak és igen elgondolkoztatók azok a kritikák, amelyeket Makkai hetvenhét évvel ezelőtt elhangzó értekezésében fogalmazott meg. Ekkor még csak egyéves sárospataki tanárkodás állt mögötte, és még azzal sem lehetett vádolni, hogy „szemellenzössé” tette volna a teológiai tudományok várába, az intézetbe való „bezárkózás”.³⁷ 3. Végül azt szögezi le: legyen a Teológia sajátosan *Erdélyi intézmény és szem az Erdélyi Sionon*.

Az 1918-as események dermesztőleg hatottak az egyházi, a kulturális és a társadalmi életre. Magát Makkait is megviselték. De a megpróbáltatásnak ezt a szinte négy esztendejét különösképpen arra a bizonyos intenzív növekedésre használta fel, amelyet lelkészi beiktatása alkalmával tűzött ki célul. Szorgos tanulmányozásba mélyedt, és új kurzusokat írt a hallgatók számára,

³⁴ „... meg kell szabadítanunk a főiskolát attól az előítéletől, hogy az egy papgyártó ipari szakiskola, mesteremberek előállításának gyári műhelye.” *A mi fakultásunk*. Tanári székfoglaló értekezés a kolozsvári ref. theol. fakultás évmegnyitó ünnepén, 1918. szeptember 15-én. Az Út 1918. (134–)135.

³⁵ Makkai szaktárgya a rendszeres teológia volt. Erről úgy vélekedett, mint ami a teológiai tudományok szíve, s mivel filozófiai jellegű tudomány, a vallásos élmény filozófiai magyarázatát adja. Két ága létezik: az általános és a speciális. Az utóbbit nevezi keresztyén vallásfilozófiának. Ekkor a keresztyénséget még úgy látja, mint a „vallás ideálját”, „az abszolút becsű vallásos eszményt”. Ennek különböző típusai vannak, amelyek közül a kálvinizmus az egyik. A rendszeres teológia feladatát pedig a következőkben határozza meg: hidat verni vele a gyakorlati teológiához, és pedig azzal a céllal, hogy a keresztyénség örök erői a kálvini vallásosság formájában áthassák és megújítsák a világot. Uo. 137–141.

³⁶ Hogy ez a követelmény mennyiben valósult meg, azt mi sem tükrözi jobban, mint az a vallomás, amely a kolozsvári Teológia 1995. febr. 6–7. napjain tartott csendesnapokon hangzott el Jenei Sándor nyugdíjas lelképásztor ajkáról, aki a hajdani tanári kar tanítványa volt. A hallgatókra nem is annyira a tanítás, mint a tanárok életvitele hatott. A közülük kikerült lelkészek még a legnehezebb időkben is megállták a helyüket.

³⁷ „E mellett a felfogás mellett eltörpül és semmivé válik az a sok felületes és haszontalan, de sajnos divatos iparkodás, amely a teológiai oktatás gyakorlatúbbá tételét úgy akarja biztosítani, hogy újabb és újabb gyakorlati ismeretek önzőnt iktatná bele a teológiai tantervbe, nyomorult kazuisztikát gyakorolva, s papi receptek tárával akarva felszerelni a lelkészjelölteket. Pedig nem gazdasági, szövetkezeti, szociális, irodakezelési s nem tudom miféle receptek kellene ide, hanem lélek kell, hivatásérzet, hivatásszeretet, eszmények, hit, prófétai látás ... ezek pedig csak a nevelői lélek szeretteljes kapcsolatán át fakadoznak fel az igazságot önzetlenül kereső, a magát szolgálatra hősiesen elszánt lelkekben. Mint ércfalnak kell a teológiai főiskolának visszavernie magától a szatócskodás e kufár szellemének a támadásait, hogy megvédje tudományos jellegét s ezáltal igazi nevelői crejét és hatását.” Uo. 143.

mivel „a Nagy Károlytól örökölt eklektikus-liberális dogmatika- és etikajegyzetek túlhaladtak-ká lettek”.³⁸ Hasonlóképpen tett Ravasz László, Révész Imre, valamint Tavasz Sándor is, aki Révész utódaként jött a Teológiára 1920-ban. Ekkor fedezte fel igazán a II. Helvét Hitvallást és a Heidelbergi Kátét, amelyet Nagy Károly püspök beleegyezésével ki is adott.

A háborús esztendő okozta külső és belső válságok között vigasztalást és válaszokat keresve fordult a Szentírás felé, és ekkor világosodott meg előtte Krisztus személyének a titka. 1923 táján megrendítő lelki élményben volt része egy álma kapcsán. Önéletírásában így nyilatkozott erről: „Rengeteg, néma erdő közepén, óriási sötét és elhagyott templomban voltam, s porba omló kicsiségem felett egy roppant Láthatatlan és Megnevezhetetlen eleven jelenlétét éreztem. Ki ez a láthatatlan Isten, mi a neve, mi a lényege, hogy lehetek az övé?... a feleletet egy kép adta meg, amelyet szegény Ernő bátyám adott: Dürer Krisztusa a kereszten. Egyszer, elmerülve a nézésben, megszólalt a szívem: ez az Isten! ... a názáreti Jézus az Isten Fia; Isten emberi életben ... aki a keresztről uralkodik a világ felett és felettem.” Ettől a lelki élménytől kezdve tett különbséget a vallástudomány és a teológia között, és fordult figyelme a hit és a közösség kapcsolata felé.

Ravasz László 1921 nyarán távozott el Kolozsvárról, és a Dunamelléki Ref. Egyházkerület püspökévé lett. Igazgatói tisztségét Makkai vette át. Évnyitó beszédében többek között arra is utalt, hogy az erdélyi Sion sohasem volt olyan válságban, mint akkor. Megfogalmazza azt, ami mindig is jellemző volt Teológiánkra, hogy tudniillik sajátos missziója a hit és a tudomány egészséges összekapcsolása. De a tények megállapítása után előre is mutatott: „...az egyház a maga jogrendjével vár és bástya, amely megvéd és összetart bennünket; így van, de az egyház Lélek is, missziói lélek, amely mozog, árad, áthat, elragad, gyűjt és épít... Nem annyira intézmények, mint sokkal inkább személyiségek kellene a Krisztus munkájában!”³⁹ Az igazgatói tiszttel ő lett a Református Szemle felelős szerkesztője is Ravasz helyett 1924 december végéig. 1922 júliusától a főjegyzői teendőket is megbízták Nagy Károly püspök mellett.

Ravasz László Magyarországra távozása azt a hő vágyát hiúsította meg Makkainak, hogy „fegyverhordozójaként” küzdjön mellette Erdélyben. A csalódás mégsem lett úrrá rajta, mert prófétai lelke érzékenyebb volt annál, semhogy a jelen fájdalmában rekedt volna meg. Ösztönösen tapintott rá a jelen gondjaira, de ugyanakkor azokra a kötelességekre is, amelyeket a jövő rótt elébe. Tudta azt, hogy egyháza új korszak fordulópontján áll. Ezért a megújulás munkálására tudatosan buzdította a szolgatársait és az Intézet hallgatóit, a jövődöbéli lelkipásztorokat. Ki ne érezné ki a prófétai hangot az ilyen mondataiból: „Krisztus erdélyi magyar református anyaszentegyházának olyan lelki kincsei vannak, amelyeket nem azért bízott ránk Urunk, hogy elkallódjanak”? A hallgatókhoz pedig ezzel a buzdítással fordult: „...a magyar anyaszentegyház népének szolgálói, misszionáriusai és pásztorai legyenek.” Mert „lelki egyház van születendőben evangelizáló, nevelő és pásztori egyház”.⁴⁰ De ehhez azonnal hozzáfűzi a leendő megújulás irányvonalait: 1. *a megújulás nem lehet tudományellenes*, mert tudomány nélkül megszűnik a kálvinista lelkipásztor típusának létjoga. 2. Félre kell tenni a gyakorlat- és életellenességet; *de senki se várjon kész recepteket és „patikát”*. 3. A munka nagy része pedig éppen a lelkésznevelőkére vár. Ezért a lelkészjelöltek nem takaríthatják meg azt a *tusakodást*, amelynek a célja az, hogy valóban Isten szolgáivá legyenek.⁴¹

Hogy Makkai mennyire összekapcsolta a tudományt és a vallást, a hitet és az értelmet, és hogy ezek milyen viszonyban állnak egymással, azt *A hívő értelem* című cikke is világosan bizonyítja.⁴² Ebben három lényeges dolgot mond ki. Először azt, hogy noha az értelmi tevékenység

³⁸ Ifj. Fekete Károly: *Száz éve született Makkai Sándor*. THSZ 1990. 174.

³⁹ Évnyitó beszéd a ref. theol. fakultás. 1921. okt. 9-i megnyitó ünnepén. RSZ 1921. 201–205. (Ebben az esztendőben összesen 70 hallgatóval indult az oktatás.)

⁴⁰ *Az élő egyház*. Évnyitó beszéd a református theologiai fakultáson, 1923. szept. 30. Az Út 1923. 186–187. Lásd még *A lelkészképzés reformja* című cikkét az RSZ 1922. 22–24. oldalain: „a lelkészképzés iránya a tisztán tudományos és a tisztán gyakorlati érdek között halad el, a kellő eredmény nélkül mindkét tekintetben.”

⁴¹ Uo. 186–195.

⁴² Megjelent Az Út hasábjain. 1923. 7–13.

önmagából adódóan önállóságra és függetlenségre képes, rendeltetésénél fogva mégsem lehet egyeduralgató, hanem csak eszköz: „Az értelem szolgálásra, szolgálatra teremtett... Csak akkor végzi a maga munkáját, ha Ura van, aki parancsol vele. Csak szolgálatban élhet.” Másodszor arra mutat rá, hogy az értelem a szeretet talaján lesz igazán építővé: „Az az értelem, amelyik az önfeláldozó szeretet sugallata alatt áll, egy együgyű édesanyában megszegyeníti találékonyásával a legzseniálisabb gonosztevő eszének leleményességét...” Harmadszor pedig arra, hogy a szeretettől kormányzott értelem a hit által lesz teljessé és Isten szerinti rendeltetésének megfelelő: „*A hívő értelem! ez az Isten győzedelmének üdvbizonyossággal koszorúzott, tündöklő fegyvere a világban.*”⁴³

Mivel Makkai tisztán látta, hogy az egyház új korszak fordulópontján állott a húszas évek elején, nem mulasztotta el – prófétai lélek lévén – a prófétai kritikát sem. Tudta azt, hogy nincs újjáépítés „gyomlálás” és az elavult rossz „lerombolása” nélkül (Jer 1,10), s hogy az egyháznak akarva, nem akarva keresztül kell vinnie a saját lényegének a revízióját. A revízió után pedig teljesen világos ez a követendő irányvonal: a jogi, adminisztrációs és intézményes egyházi koncepcióból „a személyes lelki munkán sarkalló egyház” felé lépni. Történetileg teljesen indokoltan tartotta azt az akkor uralkodó szemléletmódot, hogy egyházában a magyar kisebbség kultúráját kell megővni és építeni. Nem akarta elvitatni azt, hogy az egyház a kultúra hivatásos szervezete, az iskolarendszer öre, letéteményese és fenntartója, és vallotta annak oktatói és nevelőintézményi jellegét. De határozottan kiállt a mellett, hogy *a kultúra és az iskola csak eszköz lehet az egyház tényleges missziójának érdekében.* Távol állt tőle, hogy a kultúrát leértékelt volna az evangéliummal szemben. Viszont nem akart tudni olyan egyházi iskoláról és kultúráról, amely ne a keresztyén életet plántálná, és pedig – s ez jellegzetesen reá valló alapelv – az egyházra bízott magyar nép adott lelki sajátossága és jelleme szerint. A vallásos és a teológiai szemlének harmad- vagy negyedrangú kérdéssé válását kétségbeejtőnek tartotta, s ezt meghökkenítő képekkel sem restellte ecsetelni: „...buta akták halmaza alatt szinte eltemetve fekszik az evangélium s lelkészi értekezleteink és kongresszusaink egyházpolitikai és adminisztrációs vitáktól hangosak.”⁴⁴ Jelszava tehát ez volt: *Egyházi iskolát a gép-egyház és iskola-egyház helyett, mert az iskolák a keresztyén kálvinista jellemek neveléséért vannak! Öntudatos és élő vallásosságot, megtartó hitet és krisztusi szeretetet!*

Hasonlókat mond még szenvedélyesebb hangvétellel és profetikus hevülettel, A „régi” és „új” munkások. *Egyházunk életének fordulópontja* című cikkében,⁴⁵ amely ennek az észiaísi jövendölésnek aktualitására épít: „A régiek elmúltak, íme, újjá lett minden!” De az ítélethirdetés és jövendölés mellett tizenegy pontos programot is meghirdetett (az egyházfegyelem létrehozása, a lelkipásztori munka revidálása, igazi papnék nevelése, politikamentes egyházi élet, ifjúsági konferenciák, minden 2000 lélek gondozására egy lelkipásztor, az egyházmegyék újraalakítása a lelki munka sikere érdekében, intenzív népies iratterjesztés, a lelkipásztorképzés gyakorlati irányú reformja, az igehirdetők mentesítése az anyagi ügyviteltől, felekezeti iskolákra való gond).⁴⁶

Makkai igazgatói megbízatása 1924. június 30-án járt le. A háromévi igazgatósága alatt elért eredményeket középszerűnek minősítette. A hallgatókra nézve a hitbeli bizodalom és engedelmesség fogyatékoságát állapította meg. A tanári kar irányában a lelkészképzés reformját két szóba tömörítve fogalmazza meg: „tudomány és életrend” Az ő feladatuk az alkalmatlan teológusok eltávolítása és olyan lelkészek nevelése, akik vállalják az egyház missziói parancsát. De nem mulasztja el az egyházi életre való kitekintést és kritikát sem. Bátran kimondja, hogy az intézmények helyébe „személyiségek kellenek, akikben szenvedéllyé fokozódik és jellemmé szilárdul a krisztusi élet...” Az ilyen lelkipásztorok feladata a szeretetteljes pasztoráció és a lelki, hitbeli egyházpolitika Csak ezek által lehet öntudatra ébreszteni az egyház népének lelkét. Ezért

⁴³ Uo. 9–10.

⁴⁴ *Egyházi szemle*, Az Út. 1923. 111.

⁴⁵ Az Út 1924. 77–81. Azt is megállapítja, hogy az egyház válságba jutott. Ez az adminisztrációs, intézményes, bürokratikus egyház válsága. Lásd még *Lassú elvérzés* című cikkét. Az Út 1924. 104–105.

⁴⁶ *A sepsiszentgyörgyi napok mérlege*. Az Út 1924. 161–165, 205–210.

a lelkipásztorok két feltétel alatt foghatnak munkába: először azzal a tudattal, hogy a hitük neve-
lői eszköz akkor, ha annak „köszörűköve, szerszáma” a teológiai tudomány; másodsor pedig
azzal az akcióképessé tett és „munkára begyakorolt szeretet”-tel kell rendelkezniük, amelynek
„szerszáma” a nevelői életrend.⁴⁷

A szorgalmazott és egyre inkább körvonalazódó teológiai-lelki megújulás tekintetében döntő
jelentőségű volt az az 1925 szeptemberében tartott marosvásárhelyi belmissziós kurzus, amelyen
Fr. Niebergall professzor is részt vett, s amely Makkai Sándor elnöklété alatt folyt. A professzor
előadása után főleg a fiatal lelkipásztorok sürgették Krisztus személyének, a kijelentésnek és az
egyháznak teológiai tisztázását.⁴⁸ Az Út által felvállalt munka és Makkai Sándor tanári maghin-
tése nem volt hiábavaló.

Az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke (1926–1936)

Nagy Károly püspök 1926. február 16-án meghalt. Helyette Makkai Sándort választották
püspökké április 17-én, miután elődje egyévi betegsége alatt jobbára reá hárult az egyházkerület
irányítása. Harmichat éves volt. Az egy évvel azelőtt megjelent *Ördögszekér* című regénye kö-
rüli viták még csak alig-alig csitulnak el. Június 20-án szentelték fel. Június 19-én elmondott
programbeszédét arra a korábban már megfogalmazott tételére építi, ami azóta annyira jellemző-
jévé vált: Az egyház: egyház.⁴⁹ Vagyis: az egyháznak valóban Krisztus egyházává kell lennie
ahhoz, hogy be is tudja tölteni Istentől kapott hivatását.

Makkai Sándor a lelkipásztorok színvonalasabb képzését, az egyházfegyelem helyreállítását,
a liturgiai reformot, a missziói szolgálat kiszélesítését és a missziói népegyházzá⁵⁰ való szerve-
ződést tűzte ki célul.

Makkainak az ún. missziói népegyházzal való viszonyulását is a maga állandó revíziója, a rá
jellemző fejlődés és a körültekintő cselekvés összefüggésében kell látni. Ez a kifejezés már a
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1918. évi 46. számában feltűnt, és pedig abban a felszólításban,
amelyet a Budapesten megalakult Országos Református Tanács intézett a magyar református
egyházkerületekhez. Ennek lelkészelnöke Haypál Benő volt. A felszólítás mellett azonban nem
szerepelt a Tanács mögött álló többi személy vagy valamilyen más egyházi képviselő. Makkai
azonnal kifogásolta ezt. Talán önkényes is volt eljárásában, ugyanis a felszólítást nem is közölte
le Az Út soron következő számában. Csak ismertette azt, és hozzáfűzte a maga kimerítő kritiká-
ját. Makkai úgy látta, hogy az Országos Református Tanács kizárólagosan csak magát tekintette
az egyházi közvélemény szócsövének. Ennek az volt a célja, hogy a magyar református egyházat
szabad, demokratikus és szociális népegyházzá építse ki, s azt az „örök evangélium szellemével”
töltse fel azért, hogy a magyar református egyház szociális szellemű missziói népegyházzá le-
gyen. Makkai a programot olyan „forradalom”-nak nevezi, amely egyházpolitikai, egyházalkot-
mányi és csak harmadsorban belső és egyházi jellegű. Bizonyára az is zavarhatta a forradalmi-
nak nevezett programban, hogy abban az evangélium eszközzé degradálódott a szociális célok
érdekében. A három év múlva létrejött Vécsei Szövetség tagjai éppen az ilyen, inkább csak nem-

⁴⁷ *Három év. Igazgatói évrő beszéd a református teológiai fakultáson, jún. 22-én. Az Út 1924. 131–136.*

⁴⁸ Lásd Niebergall erdélyi emlékfűzetét. (Dolgozatok a ref. teológiai tudományok köréből, 13. füzet) Ebben jelent meg Makkainak a *Niebergall Erdélyben* című írása.

⁴⁹ *Egyházi szemle. Az Út 1923. 111.* Ugyanezt a tételt fejti ki A „régí” és „új” munkások. *Egyházunk életének fordulópontján* című cikkében egy évvel később (Az Út 1924. 77–81.): „Az egyház – egyház!” (78.) Ez az utóbbi olyan szenvedélyes hangvételű és profétikus hevüléttől fűtött cikk, amely az ézsaiási ígéretnek aktualizására épít: „a régiek elmúltak, íme, újjá lett minden!” (81.) Megállapítja, hogy az egyház válságban van. Ez pedig nem más, mint annak a tanstói, adminisztrációs, intézményes és bürokratikus egyháznak a válsága, amelynek élő, lelki egyházzá kell lennie. Ugyanezt mondja el a *Lassú elvzés* című cikkében is. Az Út 1924. 104–105. és *Az élő egyház* című évnitő beszédében. Az Út 1923. 185–195.

⁵⁰ *Országos Ref. Tanács. Az Út 1918. 186–190.*

zetmentői, továbbá szociális és kulturális zászlókat lobogtató egyház helyébe szorgalmazták az evangélium szerinti igehirdető egyházat.

A Tanács 1. szabad egyházat követelt a szabad államban, és pedig az állam és az egyház eddigi viszonyának fokozatos és méltányos megszüntetésével. Makkai prófétai válasza az volt erre, hogy az efféle kíváncsi a követelésektől függetlenül is be fog következni. Hagyják csak másokra annak kimondását. Ha pedig bekövetkezik, akkor erre fel kell készülni – anyagilag is. 2. Az új zsinati választások, a hatévenkénti sürgős tisztújítás, az egyházmegyék és kerületek új arányos beosztása, a lelkészválasztási reform, a díjlevelek rendezése és a stóla eltörlésének követelésénél az alapelvek tisztázását hiányolta, valamint azt is, hogy mindezekhez nem kérték ki a megyék és kerületek híveinek a véleményét. 3. A vallásitanítás, a nevelés, lelkészképzés és lelkésztoábbképzés, az egyházi öntudat, a tapintatos és bölcs egyházfegyelem, a belmisszió, a szociális szellem és a missziói népegyház kérdéseinél pedig az az álláspontja, hogy ezek egyáltalán nem forradalmi kérdések. Az Út is éppen ezeket akarta. Ami ezekben a követelésekben új volt – mondta Makkai –, az csupán a hitkényszer eltörlése.

A Tanácshoz való csatlakozást egy sajátos helyzet miatt is elvetette: a háború végén az egyház maradt az az egyetlen szilárd szervezet, amelyre építhettek az emberek, s ezenkívül Erdély elcsatolásának veszélye is fennállott. Ezért inkább az erőgyűjtést javasolta, a hívő lelkek megtartását és a készenléletet.

Püspökként teljes erővel vetette bele magát a munkába, és egyszerre minden síkon ténykedett. Makkai nagy hangsúlyt fektetett a Református Nőszövetség megalakítására. Ravasz László így nyilatkozott erről a munkaterületéről: „Benne jelentkezett az egyház dinamikája csodálatos eredményeket ért el Erdélyben a nőszövetséggel.”⁵¹ Folytatta a Református Nagyheteknek a szervezését, amelyeket korábban a Vécsi Szövetség⁵² kezdeményezett.

1927-ben csödbe jutott az a két bank, ahova az egyházkerület a tőkét helyezte letétbe. Ezenkívül meghiusultak az iskolák ügyében tett lépései, és pedig a felekezeti vádak miatt. De nagy erőfeszítések árán mégis sikerül iskolákat megmentenie a bezárástól, sőt újakat alapítania. Kolozsváron 1926-ban épült a Református Leánygimnázium. Az 1927-ben megszűnt udvarhelyi kollégium helyébe tanítóképzőt és bentlakást alapítottak. A kolozsvári leányszeretetház leányinternátussá lett, az elnéptelenedett szászvárosi Kun-kollégiumból pedig egyházi árvaház, és nőiskola is került melléje.

Makkainak rengeteg energiáját emésztette fel a kultusztörvény körüli küzdelem. Eredmény volt azonban az is, hogy az 1927/28-as tanévben életbe léphetett az új lelkészképzési szabályzat. Ennek értelmében vezették be az előkészítő első tanulmányi évet, s nyolc év múlva valósulhatott meg az ötéves oktatási idő. Ugyanekkor indult be az a marosvásárhelyi betegotthon, ahol a magyar egyházi alkalmazottak és családtagjaik részesülhettek ingyenes orvosi ellátásban; 1931-ben pedig létrejött az kolozsvári Református Kórház.

Makkai tárgyalásainak köszönhetően nyílt meg 1929. június 9-én a Romániai Református Egyház első zsinata, s ugyanekkor jelent meg a liturgiai reform könyve: *A mi istentiszteletünk*.

Kétségtelen, hogy a püspöki teendők sok idejét lefoglalták Makkainak és így jóval kevesebb lehetősége maradt az újreformatori teológia kérdéseiben való elmélyedésre. Emiatt bizonyos feszültség alakult ki a Teológia és a püspök között, s ehhez járult még a kegyesség megélésének (már) akkor is vitatott kérdése. Mindkét oldalról, a barthianusok és a pietizmus felé hajlók részé-

⁵¹ *Emlékezéseim*. 185.

⁵² A Vécsi Szövetség 1921. aug. 9–14-én alakult meg. Makkai és Tavaszy Sándor baráti szövetséget kívánt létrehozni az egyház lelki megújítása érdekében. Ennek lelkes támogatójává lett Csiky István marosvécsi lelkész. Ezen az első konferencián Gönczy Lajos, Hegyi András, Kósa Mihály, Kovács Benedek, Mátyás Ernő, Soós Béla és Zoltáni Pál vettek részt. Kimondták, hogy maga az egyház is felelős a társadalmi-politikai hanyatlásért, mivel nem Krisztus egyháza akar lenni, hanem csak nemzetmegtartó erő. Az egyház elsődleges feladata az igehirdetés. Minden egyéb csak Krisztus ügyének szolgálatában lesz igazi és megbecsülendő érték. Történetét Dr. Nagy Géza írta meg: *Tizenöt év a Lelki Egyház szolgálatában*. = *Akik kősziklára építettek*. Kvár 1937.

ről is érték – alapjában véve nem rossz szándékú – bírálatok. Maga Makkai is tudta a feszültség okát. Túlságosan lekötötték az egyházi teendőik, és nem kerülhetett sor a nézetek nyugodt szembeállítására és megbeszélésére. Emellett önérzete is felébredt, mert úgy vélte, hogy a Tavasz és Imre Lajos által képviselt újreformátori irány jogtalanul sajátít ki magának olyan igazságokat, amelyek számára nem voltak teljesen újak és ismeretlenek. A feszültség tehát nem lényegbeli dolgok miatt támadt. Inkább módszerei, formai és érzelmi tényezők miatt keletkezett. A két irány végül az 1930. áprilisi nagyenyedi konferencián szembesült egymással. Makkai elfogadta a barthi irányt mint teológiai korrekciót, és egyéniségének megfelelően arra törekedett, hogy azt a maga állásfoglalásával ötvözze. Ha egyéni módon és eltérésekkel is, Makkai mégis együtt haladt a nagy teológiai fordulat áramával. Ezt támasztja alá 1931. november 21-i püspöki jelentése is, amelyben elismeri a fakultás tanárai által hirdetett új teológiai gondolkozás igazságát és szükségességét.

Hogy az egyház milyen helyzetben volt a harmincas évek elején, ezt maga Makkai is elemzi a Protestáns Szemlének írt, *Erdélyi református problémák* című cikkében. Ezt a magyarországi olvasókör tájékoztatása végett írta. A Romániai Református Egyház 1919–1931 közötti történetét két korszakkal jellemezte: a) 1925-ig csak pusztá léteért, intézményes kereteinek fenntartásáért küzdött. Defenzív küzdelem volt ez; b) az 1926 és 1931 közötti korszakot azok a szűk keretek jellemezték, amelyek között lehetőséggé vált az egyházi élet belső elmélyítése. Az egyház kisebbségivé vált a nemzet „egyetlen megmaradt pilléréként”, és félig-meddig maga is romokban. „Minden nemzeti, szociális, kulturális, sőt gazdasági probléma szétszakított és összekuszált folyondárszála erre az egyetlen, szintén megrendült oszlopra kapaszkodhatott fel és tapadt rá, s az egyház előtt az a követelés állott, hogy ő legyen a nemzeti élet, szociális rend, a magyar kultúra és a magyar egzisztencia fenntartója, biztosítója és védelmezője.” Makkai szerint ez volt az erdélyi egyháznak az a legnagyobb kérdése, amely megoldhatatlannak is tűnt azért, mert noha a vele szemben támasztott igények nem voltak újak és idegenek a protestáns tradíciótól, az Erdélyi Református Egyház nem volt még egyház a szó evangéliumi és kálvini értelmében. Inkább csak politikai jellegű volt, tanítása világi, és mellőzte a hitvallásosságot. Emellett a társadalom sem volt lelki közösség, s az egyházban is megmaradt az osztály- és rangkategória. Makkai ebben a cikkében is kikiáltja sokat ismételt tételét: „Az egyház: egyház!” ... *fundamentuma nem a nemzet, nem a kultúra, nem a társadalom, nem a vagyon, egyáltalán nem az emberi és világi.*” Más fundamentumot senki sem vehet neki, mint amely vettetett, s aki maga Jézus Krisztus (1Kor 3,11).³³ Arra a kérdésre, hogy az egyház valóban lelkivé lesz-e, akkor még nem adhatott konkrét választ, de biztató jel volt már a református öntudat megerősödése és a következő feladatok meglátása: Legyen az erdélyi egyházi misszió nemzeti misszió is. De a belmissziói munka az egyház öntevékenysége kell hogy legyen. „Ha az egyház igazán egyház, akkor csakis maga misszionálhat: övé a munka, övé a munkás és övé a lélek, akiért, akiben munkálkodik” – szögezi le Makkai. Erre az elvre építve aztán nem egyesületeket hoztak létre (magyarországi vagy nyugati mintára) Erdélyben, hanem gyülekezeti, gyermek-, ifjúsági, női és férfitagozatokat. Meg kell valósítani továbbá – hirdette Makkai – a magyar reformátusság lelki egységét és létre kell hozni az „erkölcsileg tiszta és a közösség védelmében biztos magyar egzisztencia-típust”.³⁴ Ezek érdekében el kell vetni a racionalista kátét, és hitvallásossá kell tenni az iskolai vallásoktatást, a

³³ PSZ 1931. 357–358.

³⁴ Uo. 368, 370, 373. Ez a cikk értékes statisztikai adatokat is tartalmaz. 1931-ben Románia lakosságának 11,1%-a magyar, azaz 1,5 millió lélek a következők szerint: Erdélyben: 30,2% magyar az 5 724 309 erdélyi lakosból. Ebből 750 000 református, vagyis a magyarság 50%-a, 643 519 római katolikus, 70 000 unitárius és 45 000 evangélikus. Órománia és Bukovina magyarjai 40 000-et számlálnak. Az erdélyi kerületben 510 000 lélek 598 anya-, 29 társ-, 129 leány-, 27 főkegyházban, 194 szórványban, azaz 975 gyülekezetben él 514 lelképásztor, 48 segédlelkész, 59 lévita gondozása alatt; az 1926-ban megalakult királyhágóiban pedig 240 000 lélek 182 anya-, 2 társ-, 10 leány- és 480 szórványgyülekezetben, 176 lelképásztor, 25 segédlelkész és 1 lévita gondozása alatt. Az erdélyi vasárnapi iskolák száma 344 – 11 000 gyermekkel, 232 lelkész, 66 tanító és 146 laikus bevonásával, a Királyhágón pedig 218, és pedig 7571 gyerekkel. Erdélyben 450 bibliakör működött 25 000 taggal, Királyhágón 15 kör 3137 taggal. Az 1926-ban megalakult Erdélyi Egyházkertület Iratterjesztése 1931-ig 84 kiadványt bocsátott ki.

lelkésznevelés gerincévé az 1920-ban újra kiadott Heidelbergi Kátét és II. Helvét Hitvallást kell tenni, bibliaköröket kell szervezni, kátémagyarázások istentiszteleteket tartani.

Az erőltetett munkamenet ismét kikezdte Makkai egészségét. 1927 októberében pihenésre kellett elvonulnia, s komolyan foglalkoztatta az a gondolat, hogy visszavonul az egyházi közéletből. Az 1935. novemberi püspöki jelentésében is megemlíti a rá nehezedő fáradtságot. Nem is maga a munka, mint inkább a felelőtlen rágalmozások és gáncsoskodások viselték meg. Mert püspök volt, pajzs, de faltörő kos is az erdélyi református nép élén, s emellett a felelősséget mélyen átélő és érzékeny lelkű ember, leterhelte még a kisebbségivé lett erdélyi magyarság minden gondja. Kimerült és 1936. február 1-től május 1-ig pihenőszabadságra kért engedélyt az Igazgatótanácstól. De nem tudott talpra állni. Ezért május 16-án lemondott püspöki megbízatásáról, mivel lelkiismerete arra kényszerítette, hogy ne vállaljon többé olyan munkát, amit nem tud teljes felelősséggel és tiszta lelkiismerettel ellátni. Lemondását és Magyarországra való áttelepedését a legkülönbözőlegesen reagálta le a közvélemény és a sajtó.

Hit és művészet – erdélyi magyar protestáns szépirodalom

1918 után egyre szűkültek a magyar kulturális intézmények és egyesületek lehetőségei. Így lett a Teológia az erdélyi szellemiség központi bástyája. Az Akadémiai Estélyek a tudomány, az irodalom és a művészet ápolását és művelését szolgálták. Míg igazgató volt, maga Makkai szervezte ezeket az alkalmakat, sőt rendszeresen tartott előadásokat is. Mivel írói vénája volt és már korábban tisztázta maga előtt az akkori irodalom helyzetét, a sajátosan erdélyi magyar protestáns irodalom megteremtéséért fáradozott. Ebben a munkában ott volt mellette hajdani iskolatársa és jó barátja, Reményik Sándor. Baráti köre aztán tovább szélesedett Áprily Lajossal, Bánffy Miklóssal és Kuncz Aladárral.

Mai napig fennáll az a nézet, hogy Makkai Sándor mindig az írásba menekült, valahányszor belefáradt az egyház reá rótt terheinek hordozásába. Ha ez igaz is volna, mégsem a teljes igazság. Makkai ugyanis az az érdekes egyéniség, aki érzékeny, gyűjtögető, kutató és elemző volt, s akinek sajátos gondolkodásában harmonikusan megfér és egybefonódott a hit és az értelem, a vallás és a tudomány, az evangélium és a művészet. Ezért az irodalom művelését is olyan keresztyén szolgáltnak fogta fel, amellyel öntudatos keresztyén szellemű, lelkiségű és érzületű embereket kívánt nevelni. E sajátos ars poeticája miatt bírálókat is érte.⁵⁵

A magyar protestáns szépirodalom megteremtéséért már 1916-ban kiállt. Abból a tételből indult ki, hogy az irodalmi alkotás akkor szép, ha érdek nélkül gyönyörködött, és ilyen értelemben nem lehet szó vallásos, még közelebről protestáns szépirodalomról, mivel az irodalmat nem lehet eszközzé alacsonyítani. A művészet nem válhat a praktikum szolgájává. Azonban mégis lehet vallásosan irányított és sugalmazott, ugyanis minden igazi irodalmi alkotás irányzatos, irányított egy „magasabb és helyesebb értelemben”; célszerűsége, útja, iránya és lendülete van, mert valamilyen világnézetből és erkölcsi felfogásból ered és táplálkozik. A protestantizmus a keresztyén vallásnak egyik típusa, és ezáltal sajátos világnézetet és erkölcsi ideált képvisel. Így meg is alkothatja a maga szépirodalmát. Ezt „minden politikától mentesen és teljes jóakarattal beleilleszkedve egy adott keretbe, tisztán” kell művelni, úgy, mint „amely jellegében nemzeti és egyetemes eszményi tud lenni”, éspedig sajátos mondanivalóval, misszióval;⁵⁶ és nem csak azzal a hazafias töltettel, amellyel a magyarországi közvélemény marasztalta el az erdélyi írásokat. A

⁵⁵ Zsigmond Ferenc azért bírálja Makkait, mert a költészetbe és a tudományba vallásos öntudatot visz bele és szerinte ez az út nem veszélytelen. *Makkai Sándor: Élet fejedelme* (Elbeszélések). PSZ 1924. 373–379.

⁵⁶ *Erdélyi irodalom. Az Út* 1924. 58. Hasonlót mond három évvel később is: Az egészséges irodalom mellőzi az irodalomtól idegen szempontokat és érdekeket: a politikát, a felekezeti és személyi érdekeket. Ezek idegenek az erdélyi magyar szellem legnemesebb tradícióitól. *Egészséges irodalom*. Ptűz 1927. 122–123.

szépirodalmat azonban nem a tárgy teszi protestánsná, hanem a szelleme, a világnézete, életiránya és embereszménye. Mindezt példákkal is alátámasztja.⁵⁷

A protestáns szépirodalom pangásának okául azt nevezi meg, hogy „a racionalizmus penésze, minden vallásos élményt⁵⁸ pusztító nyavalyája beette magát a protestáns lelkületbe”. Ebben az időben Makkai már feltételezett egy kibontakozóban levő új és a racionalizmustól szabadulófélben levő protestantizmust, és ezért szorgalmazta a protestáns irodalom megszervezését és kellő orgánumának a megeremtését. 1924-ben örömmel üdvözölte a *Cultura* c. lapot is, mint amely a román, szász és magyar szellemi élet közös orgánuma kívánt lenni. Szintén ebben az évben lett választmányi tagja az Erdélyi Múzeum-Egyletnek, a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságnak és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. Ez utóbbinál *A fejedelem rózsája* volt a székfoglalója, amelyet a Pásztortűz közölt (1924. 245–249.).

Makkai számára az 1912-ben megjelent *Számadás* verseskötet inkább csak önmagával való kísérletezés és formakutatás volt. Tíz évvel ezután jelentkezett ismét a *Kapu előtt* című diákregegyével. Itt találja meg a szépprózai formát. Formája már biztos, előadásmódja lendületes és teli drámai lüktetéssel. Ezután a Pásztortűz egy egész sor novellát közöl tőle 1921–23 között.

Az 1924-ben megjelenő *Élet fejedelme* című kötet jellegzetessége a színes fantázia, a biztos stílusérzék és a pszichológiai jellemzés. A kötet világosan tükrözi Makkainak a protestáns irodalomról alkotott képét és hitvallását. Bár a kötet bibliai ihletettségű, Krisztus sehol sem jelenik meg benne. Sehol sem látható, mégis mindenütt ott van. Az ő élete diadalmaskodik, aki az egyedüli lényeg és érték. Ő az élet és az élet fejedelme,⁵⁹ mert Makkai művészi hitvallásában is Krisztus az eszmények örök valósága.⁶⁰

Ugyanebben az évben száll síkra az ifjúsági irodalom megeremtésének követelményével. Bírálja azt a korábbi ifjúsági irodalmat, beleértve Verne és Hoffman alkotásait is, amely a kalandosmjrja és nemzeti érzés ösztöneire épített és az ábrázolás helyett inkább csak moralizált és tanított. Sajnálattal állapítja meg, hogy maguk az ifjúsági irodalmat művelő szerzők és a nekik szánt irodalom becülte le az ifjúság szellemi képességeit és erkölcsi erejét. Holott nekik is örök értékeket kellene átadni és tisztán esztétikai eszközökkel kellene hatni rájuk. Ezért Makkai jelszava ez: „*Tiszta irodalmat tartalomban és formában.*”⁶¹ Hogy ezt az eszményt mennyire sikerült megvalósítania Makkainak, erre nézve Jancsó Elemér azt nyilatkozza, hogy „moralizáló hajlam”-ú, de mégsem a cselekmény rovására. „Igazság, szépség és jószág kevés írónál párosulnak úgy, mint nála, ahol egyik sem teng túl a másik kárára.”⁶² Tisztában volt azzal, s ezt Imre Lajossal együtt vallotta, hogy az ifjúság neveléséhez mindenekelőtt az a szeretet szükséges, amely minden értelmet felülhalad, mindig átalakító és felszabadító, s egyúttal mentő segítség is. Az ifjúságot úgy kell szeretniük a felnőtteknek, hogy gyűlölni tudják a saját bűneiket és az ő életükért maguk is megüjuljanak. Ez kell hogy legyen az ifjúság nevelésében tanúsítandó revízió. „Nem a tudós pedagógia receptjei fogják a mi ifjúságunkat megmenteni és jövődönket biztosítani, hanem az, ha meghalljuk és megfogadjuk a tanítványokhoz intézett szövegét Krisztusnak: Hozzátok őt ide hozzám” – mondja ki végső szöként.⁶³

Makkai Sándor *Ördögsekér* című alkotása az első igazán nagyszabású erdélyi történelmi regény. Walter Gyula a következőket állapítja meg a regény kapcsán: „Makkai Sándor par excellence kutató lélek... Boncol, analizál... nem a tudós rideg és fölényes objektivitásával, de a művész melegségével, a pap szerető elmélyedésével... Ez az ember felé fordítotttság tudata és

⁵⁷ Arany, Petőfi, Tompa, Gyulay, Baksay Sándor, Lévay, Gárdonyi és Gyóni Géza művei nem felekezeti irodalmat alkotnak, hanem protestánsat. *Magyar protestáns szépirodalom*. PSZ 1916. 55.

⁵⁸ Makkai ez idő táji szóhasználatában a „vallásos élmény” itt nem tapasztalati kegyességet, hanem élő hitet jelent. Uo. 55.

⁵⁹ Járosi Andor: *Makkai Sándor*. IfjErd 1924. márc. 4–5.

⁶⁰ *Az eszmények valósága*. Ptűz 1922. 417.

⁶¹ *Az ifjúsági irodalom kérdése*. IfjErd 1924. 1–3.

⁶² Jancsó Elemér: *Makkai Sándor*. IfjErd 1930. 199.

⁶³ *A Magunk revíziójában: A kérdező jövődö*. 97–98.

érzése – művészre valló kutató ösztönével párosulva – hatalmas erővel keltette benne életre a művészi alkotás vágyát.”⁶⁴

Debrecenbe való távozása után több műve is napvilágot látott. *A Holttenger*, a *Magyarok csillaga*, a *Mi ernyeiek*, a *Szép kísértet* és *Szabad vagy* című regénye által a magyar és az örök emberi értékek felmutatására törekedett.

Makkai azonban nem csak a regényírás és novellisztika történelmébe írta be a nevét, hanem az irodalomkritikáéba is. Ezt is tudatosan művelte azért, hogy az olvasóközönség értékítéletét formálja. Az 1927-ben Budapesten megjelent *A magyar fa sorsa* „egyik legszebb és legjobb mű a magyar kritikai irodalomban”. Értéke abban is áll, hogy sok új dolgot fed fel és olyan kérdéseket tesz világossá Ady költészetében, amelyek addig homályosak voltak. Ezáltal jó szolgálatot tett Ady megismerése és értékelése tekintetében. Ezzel véglegesen eldöntötte az Ady költészete körüli vita kimenetelét. Azonban a Makkai kritikáját méltató Ravasz László is rámutat a műnek azokra a tévedéseire, amelyeket feltétlenül korrigálásra szorulónak érzett. Ugyanis Makkai csak abba a negyedszázadba állította be Adyt, amely Arany János halálától az *Új versek* megjelenéséig terjedt, s amelyben tényleg alábbhanyatlott a líra. „Neki Adyt a legnagyobbakkal kellett volna mérnie, nem a legkisebbekkel... Nélkülözte könyvében a világirodalmi synopsis [áttekintést] és az elvi esztétikai elemzést... Téves Makkainak az a megítélése, hogy Ady a legvallásosabb magyar költő nincs benne semmi speciálisan keresztyén vonás... Református kegyesség éppen nincs.” – írja Ravasz.⁶⁵

1921-ben a Pásztortűz oldalain jelent meg Makkainak két elbeszélése: a *Megszólalnak a kövek* és *Az egyéniség vára*. Az első a jelen bajai közt fogadó jövőbe látás és a jövőbe látó hit dikta-
tálta kötelességvállalás művészi rajza. A második olyan filozofikus novella, amely Makkai akkori világnézetét, hitét és későbbi műveinek alapeszményét árulja el.

Művészi hit nélkül egy értékes alkotás sem születik. Makkainál azonban nem csak művészi hit volt. Emellett sokkal inkább az jellemezte, hogy ott volt a hit is a művészetében. Makkai erre a jellegzetességre tudatosan törekedett, mint olyan, aki az önálló erdélyi protestáns irodalom megteremtését előljáróként szorgalmazta. Jól tudta, hogy a vallásos tárgy még nem jelenti a hit érzékeltetését. Cáfolta azt a feltételezést is, miszerint minden művészeti elem kultuszi eredetű volna, és hogy eredetileg egy célt, a hitet szolgálták. Vallja, hogy a hit és művészet önálló szellemi tevékenységek az ember szellemi tevékenységének egységén belül. A kettőt sem felcserélni, sem összetéveszteni nem lehet, és egyik sem pótolhatja a másikat. De össze tudnak fonódni önállóságuk veszélyeztetése nélkül. Ezért ugyanaz az ember hisz, aki alkot. Így van létjogosultsága a hívő művészetnek. És „ha a művész valóban művész és a hívő csakugyan hívő, csoda születik a hit és művészet találkozásából: Isten jelenik meg az emberi lélekben...” Vagyis az emberi képzelet hasonlat- vagy metaforaszerű kifejezést ad a hit tárgyának, s így születik meg a szimbólum. Ez a szimbólum – ha a művész képzeletében ölt testet – lehet művészi, sőt jó, ha művészi.⁶⁶ A hit tárgyának ezt a művészi szimbólumát, az irodalmat a nemzet öntudatos életének leghatalmasabb tényezőjeként látta. Ezt a tényezőt kívánta kibontakoztatni azért, hogy Erdély népében a keresztyén jellemet formálja, és hogy ez a nép becsületesen és törvénytisztelettel tudja elhordozni és alakítani az új viszonyok hozta sorsát.⁶⁷

A Debreceni Egyetem Hittudományi Karán (1936–1951)

A Debreceni Egyetem Hittudományi Karára dr. Varga Zsigmond hívta meg. 1936. június 3-án kapott megbízást arra, hogy a gyülekezeti belmissziót, a külmissziót és az egyházi szocioló-

⁶⁴ Makkai Sándor az író. Ptűz 1925. 402–404.

⁶⁵ Emlékezéseim. 282.

⁶⁶ A hit a művészetben. Ptűz 1931. 241–242.

⁶⁷ Az erdélyi magyar irodalom kérdése. Ptűz 1922. 589–594.

giát tanítsa rendes előadótanárként. Közérzete helyrebillent, több ideje volt a tudományos és közéleti munkára. Bekapcsolódott a Filozófiai Társaság, a Protestáns Irodalmi Társaság, az Országos Bethlen Gábor Szövetség, a Kulturális Egyesületek Szövetsége, a Rádió és a Közoktatási Minisztérium munkájába. A Protestáns Irodalmi Társaság 1938-ban elnökévé választotta. Egy-
más után jelentek meg munkái: *Az egyház missziói munkája* (1936), a *Magyar nevelés, magyar műveltség* (1937), a sok port felkavaró *Nem lehet* (1937) és az *Arte et marte – Tudománnyal és fegyverrel* (1939), amellyel az európai kultúrát gazdagító magyar szellemiség kibontakoztatására buzdított. A negyvenes évek táján pedig az ekleziasztikának mint teológai diszciplínának a kérdéskörét tisztázta és ismertette meg.

Az *egyház missziói munkája* című írásában Brunner Emil egyik előadásának tételéből indul ki.⁶⁸ Amiket ezután fogalmaz meg, az – különösen itt Erdélyben – manapság is figyelmeztetésül szolgál és megszívlelendő. A misszió tekintetében két elvet szögez le. Az első az, hogy *a misszióknak minden körülmények között egyházi jellegűnek kell lennie*. Másodsorban pedig *sajátosan magyar feladatokkal kell rendelkeznie*. Míg az első az egyetemes, a második a nemzeti jelleget veszi figyelembe. Az egyház olyan Krisztusban élő szervezet, amely egyben kultúrközösség is, iskolafenntartó, társadalmi tényező és nemzeti erőforrás is, s igazi sajátossága és létjoga éppen a misszióban van. Így kapcsolódik össze Makkai belmissziótanában az egyház és a nemzet. De azonnal tisztázza azt, hogy az egyház nem politikai, kulturális és szociális eszközökkel gyűjti és neveli az embereket, hanem az evangélium lelkével hatja át mind a politikát, mind a kultúrát és a társadalmat. A misszió meghatározásában is erőteljesen hangsúlyozza az egyházi jelleget: *misszió minden olyan egyházi feladat, amellyel az egyház a lelkekhez megy*. Ennek három területét bibliai igékre építve írja körül. 1. *A gyülekezet lelkigondozása* nem más, mint a hívek őrzése és legeltetése (Jn 21,15–17). 2. *A belmisszió a szeretet parancsából következik és az eltévedt juhok felkeresését jelenti* (Mt 10,6), hogy azok életben maradjanak és meggyógyuljanak. Ezt a szolgálatot a hálaadó élet keretében látja megvalósulni. Ide tartozik a vasárnapi iskolai és az ifjúsági munka, a felnőttek szövetségi munkája, az intézményes szeretetszolgálat: a Biblia- és iratterjesztés, diakónia, árva- és szegénygondozás, betegápolás és a lelki-mentő munkák. Bár a feladatokat arra alkalmas személyeknek kell végezniük, ezek teljes egészükben a gyülekezeti és nem az egyeseké. 3. *A külmisszió* Mt 28,18–20-on alapszik. Ez egyben megismétli az előbbi két missziós terület munkáját; olyan létparancs ez az egyház számára, amelyben az egyház megismétli, mintegy „újjáteremti” a maga sajátos életét.⁶⁹

Az belmisszióval kapcsolatos megállapításait és kritikáját még gyakorlatibb megvilágításban találhatjuk meg egy öt évvel később megjelent munkájában.⁷⁰ Itt arra is rámutat, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek a külhoni ihletettséű belmisszió nem kívánt hatásait segítették elő. Ugyanis a negyvenes évek elején már felbomlóban volt a sajátos és ősi népi mélykultúra és ehelyett felületes, csekély értékű, anyagi és félvárosi civilizáció és életforma volt kibontakozóban. Ezért nem mindegy az, hogy az egyház milyen társadalomban él. A társadalmi közeg meghatározhatja azt is, hogy az egyház milyen kibontakozás felé halad. Makkai észrevétele az volt, hogy a magyar belmisszió pietisztikus és metodisztikus munkaformával és módszerekkel közeledett a magyar lélekhöz. Munkáját nem a „törzsökös népi gyülekezetben”, hanem a fővárosban kezdte, a műveltebb rétegek között, éspedig nem gyülekezeti keretek között, hanem egyesületi és egyéni körökben. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a gyülekezetek nagyobb része elzárkózott ettől az irányzattól, nem beszélve arról, hogy magát a módszert és a formát is idegennek érezte. Makkai határozottan állította: „ahol nem a gyülekezet maga újul meg, ott csak ecclésiola alakulhat, ahol nem maga a gyülekezet válik hitbeli, lelki közösséggé, ott csak lelki klinika létesül a képzelt sebecskék mutogatására és kötözésére, s ahol nem maga a

⁶⁸ A missziói egyház jelképe nem a jeruzsálemi templom, hanem az ószövetségi mozgó sátor. Ezért az igehirdetésnek is élnie kell szabadabb formákkal. Brunner Emil *Die Kirche als Frage und Aufgabe der Gegenwart* című előadása (*Um die Erneuerung der Kirche*. 1934).

⁶⁹ *Az egyház missziói munkája*. PSZ 1936. 319–222.

⁷⁰ *Egyházunk belső feladatai ma*. Előadás az Országos Ref. Lelkészegetesület konferenciáján. PSZ 1941. 358–371.

gyülekezet alkot szeretetszolgálati közösséget, ott a társadalmi igazságtalanság és elnyomás elől csak a szektába menekülhet a lélek”.⁷¹ A mellett áll ki, hogy a belmisszióknak alkalmazkodnia kell a magyar lélek mélyen érző, de a kitárulkozásban szemérmesen tartózkodó természetéhez, „és pedig azáltal, hogy a tett bizonyágtételét helyezi az érzelmi kitörések és vallomások helyébe”, s hogy az egyháznak „lényegében véve csak egy döntő feladata van: a gyülekezeti élet Isten Igéje szerinti megújítása”.⁷²

¹ Nemzetneveléssel kapcsolatos szemléletét két munkájában foglalja össze. Az 1937-ben megjelenő *Magyar nevelés, magyar műveltség*ben egy olyan autonóm magyar szellemiség létrehozását sürgette, amely aztán elnyerheti méltó helyét az európai kultúrában. Úgy vélte, hogy a magyar kultúra annyi tartálékkal és jó hagyománnyal rendelkezik, hogy meg is valósíthatja ezt a célt. Többek között a nemzetneveléssel kapcsolatos és 1939-ben megjelenő *Arte et marte – Tudománnyal és fegyverrel* című könyve miatt is meghurcoltatásban lett része. Az ellene felhozott vád az volt, hogy fasiszta nézeteket hirdet. Ravasz Lászlóval együtt azt vallotta, hogy az egyház a Róm 13 szerinti felsőbbiséget látja az államhatalomban. Egyikük sem ellenezte a demokráciát, és helyeselték a földreformot is. Nem akarták a reakciós erők erődjévé tenni az egyházat; de ugyanakkor határozottan elleneztek, hogy az egyház a politikai párt fészkévé vagy oltárává legyen, mert az egyház sohasem mondhat le prófétai tisztének teljesítéséről, s ha kell, a kormánnyal szemben is ki kell nyilvánítania Isten akaratát. Ez az álláspont teljes összhangban volt Makkainak azzal a korábbi tételével, hogy *az egyháznak egyháznak kell lennie*. Rákosi Mátyás többek között ezek miatt nem akart tárgyalni Makkaival az egyház és az állam viszonyáról.⁷³

Meglepő, hogy Makkai milyen korán felismerte azokat a veszélyeket, amelyeket a szocializmus és a kommunizmus jelentett a keresztyénségre nézve. Az Ifjú Erdély hasábjain 1927-ben megjelent írása⁷⁴ úgy jellemzi az akkori világ szellemét, mint ami vallás nélkül és tisztán emberi értelemre támaszkodva próbálja megvalósítani a keresztyénséget és a keresztyén értékeket. Azért is bírálja a szocializmust, mivel az egyenesen akadálynak tekintette az egyház formáit a maga céljainak megvalósulása tekintetében. A szocializmus legnagyobb veszélyét abban látta, hogy látszatra nagyon is keresztyéninek tűnő célt tűzött ki maga elé. Ezért arra figyelmeztetett, hogy 1. a szocializmus tulajdonképpen az anyag uralmát hirdeti meg. Ez pedig méltatlan a keresztyén emberhez. 2. Noha a szocializmus testvériséget tűz ki a maga zászlajára, ezt a testvériséget az Atya nélkül akarja megvalósítani; pedig minden érték, s így a testvériség is, Istentől van. 3. Minden társadalomnak a szeretetre kell épülnie. Ha pedig létezik munkássors, akkor azt mindekelőtt keresztyén szívvvel kell vállalni.

Öt évvel később ehhez hasonló módon bírálja a bolsevizmust is. Abból az észrevételéből indul ki, hogy a bolsevizmus optimizmust ébreszt sokakban, holott az végül a lelket és az egyéniséget fogja megsemmisíteni. (Nem tévedett.) Látta, hogy egyenesen ember- és társadalomellenes, mivel arra a ráadásul primitív terrorelméletre épít, hogy „nincs ellentmondás, ha nincs ki ellentmondjon”. Makkai itt is az egyház mibenlétének és küldetésének elvét hangsúlyozza, amikor azt mondja ki, hogy a keresztyénségnek bűnévé lesz az, ha a polgári társadalommal azonosítja magát. Ugyanis számára nincs más út és lehetőség, mint az evangéliummal való azonosulás. (2Kor 4,2; „...nem is hamisítjuk meg az Isten Igéjét, de a nyilvánvaló igazsággal kelletjük magunkat minden ember lelkiismeretének az Isten előtt.”) Az egyház független kell hogy legyen a társadalmi rendektől, a hatalomtól, az érdekektől és a terrortól.⁷⁵ Később még ennél is élesebb fogalmazásban bírálta a bolsevizmust, amely magát „látónak” jelentette ki és nyíltan támadta a keresztyénséget. Biblikus és sokatmondó a Makkai által adott jellemzés és ítélet: „Az emberi dolgok legtökéletesebb gyakorlati megvalósulása, a bolsevista kommunizmus tajtézik, örjöng

⁷¹ Uo. 369.

⁷² Uo. 370–371.

⁷³ *Emlékezéseim*. 338–340.

⁷⁴ *A szocializmus és keresztyénség*. IfjErd 1927. 102–104. Lásd még *Újévi körültretekintés* című cikkét is. RSZ 1913. 1–3.

⁷⁵ *Nyilvánvaló evangélium*. PSZ 1932. 225–230.

Krisztus ellen ... hogy kiszűrja a világ szemét.” A világ szeme Krisztus, s a kommunizmus is az ő ítélete alatt áll.⁷⁶

Makkai Sándornak ilyen hangvételű társadalom- és rendszerkritikái szolgáltatottak okot arra, hogy a fennálló hatalom ellenségének tekintés és vádat emeljenek ellene. Letartóztatása és népbíróóság elé való állítása után azonban mintegy száz egyetemi tanártársa kérte beadványban a szabadon bocsátását, azzal az indoklással, hogy az ellene felhozott vádak alaptalanok, mivel mindannyian demokrata gondolkodásúnak ismerték. Barátainak és az őt elismerő tanártársainak kiállása és tiltakozása nem volt hiábavaló. Néhány hónap múlva, 1945 ősztől folytathatta egyházi közéleti tevékenységét.

1940-ben jelent meg Debrecenben *A magyar református egyház élete* című munkája. Ez a munka is tükrözi Makkai nemzetnevelés terén kifejtett törekvéseinek. Ravasz László, aki hozzá hasonló elveket vallott, a következőket jegyezte le az írás kapcsán: „Az iskola nem volt missziói intézmény s a nevelőkben nem égett a református keresztyénség hódító heve ... az iskolarendszer páratlan és pótolhatatlan lehetőség volt arra, hogy »benne mint adott keretben és hálózatban a valódi lelki iskolát teremtsük meg.«⁷⁷ Makkai 1946-ban kapcsolódott be az Országos Nőszövetség munkájába, úgy, mint aki mögött ezen a téren eredményes erdélyi szolgálat állott. Tevékenyen vett részt a Tiszántúli Egyházkerület evangelizációjában, rendszeresen tartott előadásokat konferenciákon, s nemcsak a belmissziót, hanem a külmissziót is támogatta. Eközben dolgozott az 1947-ben megjelent *Poimenikáján* is. Ravasz László javaslatára ugyanabban az évben választották missziói előadóvá. A missziói munka terveiről, feladatairól és módszereiről az *Útmutatók*-ban tájékoztatót, 1949-től 1950-ig pedig a Református Gyülekezet havilappal támogatta a gyülekezeti misszió és diakónia munkájának a kibontakozását.⁷⁸

Makkai Sándor 1950-ben kényszeredett háttérbe szorulni. Azt a megrendítő tapasztalatot kellett átélnie, hogy éppen annak az egyháznak szolgálói közül lettek némelyek a mellőzése eszközeivé, amelynek tisztaságáért és rendeltetése betöltéséért annyit fáradozott. A cél nyilvánvaló volt: azokat a személyiségeket kellett háttérbe kényszeríteni, akik meghatározók voltak a magyar lelkiség tekintetében. A fejlemények lelkileg leterhelték. 1951-ben a budapesti Bethesda kórházba került. Noha felgyógyulásában reménykedtek, június 19-én, 61 éves korában és lelkieszi szolgálatának 39. évében hirtelen meghalt egy epehólyagműtét után fellépett szívembólia következtében. Budapesten hantolták el a Kerepes úti temetőben.

Makkai Sándor tanári pályafutása, lelkieszi és püspöki szolgálata meghatározó jellegű volt az erdélyi teológiára és egyházi életre. Tanári előadásairól úgy nyilatkoztak a tanítványai, mint amelyek elevenek és lebilincselők voltak. Ösztönző és ébresztő pedagógus volt. Vallotta és szívesen hirdette: *Pectus est quod facit theologum*. Ő maga is a szív embere volt, a belső elhívásra figyelő. A maga teológiáját *építőnek* nevezte, mivel abban a hitvallásos és egyházépítő jelleget próbálta összeötvözni.

Egyházépítői szolgálata tekintetében már csak az is sokatmondó, hogy tízévi püspökségéhez mintegy ötszáz templom és iskola építése kapcsolódik. Általa lett közkinccsé az, hogy a református egyháznak az Ige egyházává kell lennie, s hogy egyedül ebben a minőségében lehet áldott misszionáriusa a nemzetnek, társadalomnak és kultúrának, s csak így lehet a magyar nemzeti eszmény és a kisebbség öre; hogy a hitvalló egyház a teljességében gondozandó és kisebbségi népegyházban él; hogy a felekezeti zárttságot jelent a hitvallás tekintetében, de nyíltságot a kiáradó szeretetben; hogy az egyházi intézmények nem válhatnak öncélúvá, hanem lelki tartalommal és evangéliumi szellemmel teljeseznek kell lenniük. Ő figyelmeztetett arra is, hogy az

---

⁷⁶ A profetikus hangvételű cikk Jn 9,39-et aktualizálja: „Ítélet végett jöttem a világra, hogy akik nem látnak, lássanak; és akik látnak, vakok legyenek.” *Nézők és látók*. PSZ 1937. 97–100.

⁷⁷ *Emlékezéseim*. 190–191.

⁷⁸ A két évfolyamot megérő és aktuális teológiai kérdésekről is tájékoztató Református Gyülekezet – sajnálatos módon – a Református Egyház című folyóiratba olvadt be 1950-ben.

erdélyi magyarság elszakíthatatlan része kell hogy maradjon annak a magyarságnak, amely nem politikum, hanem lelkiség, szellemiség.

Gr. Bánffy Miklós főgondnok találóan jellemezte,⁷⁹ amikor Ezékielhez hasonlítva őt, ezt mondta róla: „az Úrnak erős keze volt rajta”.

Irodalom

Dr. Makkai Sándor. RSZ 1912. 817.

Járosi Andor: *Makkai Sándor.* IfjErd 1923. márc. 4–5.

Kovács László: *Makkai Sándor.* Ptűz 1925. 266–267.

Walter Gyula: *Makkai Sándor az író.* Ptűz 1925. 402–404.

Dr. Makkai Sándor életrajza. RSZ 1926. 267–268.

Dr. Makkai Sándor püspök. IfjErd 1926. 165.

Kovács László: *Két erdélyi profil. Makkai Sándor.* Újságíró almanach, Kvár 1927. 73–74.

Erg Ágoston: *Az erdélyi magyar irodalom.* 100% 1928. okt. 1. sz. 28–29.

Oláh Gábor: *Makkai Sándor.* DbSZ 1928. 133–145. és Kelet, Észak, Dél 1928. 53–65.

Szentimrei Jenő: *Az evangélium erdélyi forradalmárja.* Korunk 1928. 218–220.

20 éve irodalmi munkát kezdett Makkai Sándor. IfjErd 1928. 73. nov. 96. dec.

Olajos Domokos: *Látogatás Kolozsvár kertészművésznegyedében.* Ptűz 1928. 268–270.

Jancsó Elemér: *Makkai Sándor.* IfjErd 1930. 199–200. máj.

Bartók György: *Makkai Sándor.* Széphalom 1931. 73–74.

Kovács László: *Makkai Sándor öt előadása.* (Kolozsváron tartott előadás-sorozatáról.) ErdHel 1931. 173.

Szentimrei Jenő: *A pusztábakiáltó püspök.* Magyar Hírlap 1931. febr. 8. 31. sz. 8.

Possonyi László: *Magyar prózairók.* Korunk Szava 1932. 19. sz. 11–12.

Oláh Gábor: *Költők és írók.* Debrecen 1932. 265–281.

Illés Endre: *A történelmi regény konjunktúrája.* Nyugat 1933. I. 364–371. (M. S-ról is.)

Tabéry Géza: *Makkai Sándor.* Újság 1933. 183. sz.

Gálochy, Claire: *Alexandre Makkai.* Nouvelle Revue de Hongrie 1934. II. 162–166.

Possonyi László: *Makkai Sándorról és a protestáns regényirodalomról.* Korunk Szava 1934. 280.

László Dezső: *Elmélet és gyakorlat a lelkipásztor életében.* Az Út 1935. 135–136.

Kállay Miklós: *Metafizika az irodalomban s a magyar irodalom „metafizikátlansága”.* Vigí-
lia 1935. 1. sz. 19–34. (M. S-ról is.)

Magyar Bálint: *Az új magyar történelmi regény.* Vigília 1935. 1. sz. 145–152. (M. S-ról is.)

Nagy Dániel: *Az erdélyi magyar irodalom tizenöt éve.* Napkelet 1935. 43–46. (M. S-ról is.)

Gr. Bánffy Miklós főgondnok beszéde. (Egyházkerületi közgyűlés, 1936. jún. 30.) RSZ 1936. 300–301.

Vásárhelyi János püspök beszéde. (Egyházkerületi közgyűlés, 1936. jún. 30.) RSZ 1936. 301–304.

Pap Béla: *Szűnjék meg a szociális kérdés.* Beszélgetés dr. M. S-ral mint debreceni professzorral. Magyar Út 1936. 15–16. sz. aug. 1–13.

Rass Károly, *A mi regényirodalmunk.* ErdMúz 1936. 245–273. (M. S-ról is.)

Dávid Gyula: *Értsük meg Makkai Sándort.* KiSzó 1937. 42–43.

László Dezső: *Kommentár Makkai Sándor kisebbségekről írt elégiájához.* KiSzó 1937. 44–47.

Bányai László: *Makkai Sándor és a kisebbségi jövő.* Korunk 1937. és B. L.: *Hosszú mezsgye.* Bukarest 1970. 119–124.

Szenczei László: *Makkai Sándor történelmi regényei.* Korunk 1939. 5. sz. 459–464.

⁷⁹ Gr. Bánffy Miklós főgondnok beszéde. RSZ 1936. 300–301.

- Czéh Károly *A magyar regény főbb alakjai* c. könyvében Makkai Sándor regényköltészetéről. Pécs 1940. 5–25.
- Jancsó Elemér: *Makkai Sándor az író*. PSZ 1940. 10. sz. 301–303.
- Pap Béla: *Makkai Sándor, az erdélyi püspök*. PSZ 1940. 294–300.
- Juhász Géza: *Élő református irodalom. A kisebbség tanulságai*. (Áprily és Makkai) Tiszán Túl 1941. szept. 28. 5.
- Kovács Ferenc: *Makkai Sándor és a magyar polgárság „önrevízió”-ja*. Utunk 1950. máj. 13. 9. sz. 4–5.
- László Dezső: *Makkai Sándor*. (Kézirat) 1952.
- Györy András: *Műhelytitok*. (M. S. Mi, Ernyeiek c. regényéről.) Film, Színház, Irodalom 1941. 1. sz.
- László Dezső: *Dr. Makkai Sándor (1890–1951)*. RSZ 1951. 265–266.
- Pomogáts Béla: *Az Erdélyi Szépmíves Céh könyveinek felhasználása*. A Könyvtáros 1961. 555–557. (M. S-ról is.)
- Bóka László M. S-ról az *Arcképvázlatok és tanulmányok* c. könyvében. Bp. 1962. 114–118.
- Bóka László M. S-ról a *Válogatott tanulmányok* c. könyvében. Bp. 1966. 982–986.
- László Dezső: *Emlékezés Makkai Sándorra*. RSZ 1981. 3–4.
- László Dezső: *Makkai Sándor alkata, adottságai és adományai*. RSZ 1982. 8–15.
- Dócziné Berde Amál: *Az én püspökeim*. (Nagy Péter, Szász Domokos, Bartók György, Kenessey Béla, Nagy Károly, Makkai Sándor) RSZ 1987. 420–425.
- Szathmáry Sándor: *Száz éve született Makkai Sándor. 1890–1951*. ThSz 1990. 172–182.
- Kocsis Elemér: *Előszó*. = Makkai Sándor: *Szolgálatom. Teológiai önéletrajz* című könyvében. Bp. 1944. 1990. 5–10.
- Barcza József: *Makkai Sándor önéletrajzai Sárospatakon*. = Makkai Sándor: *Szolgálatom. Teológiai önéletrajz*. 1944. Bp. 1990. 11–14.
- Ifj. Fekete Károly: *Száz éve született Makkai Sándor*. ThSz 1990. 3. sz. 172–181.
- Ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor debreceni évei*. Üzenet 1990. 5. sz. 2.
- Ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor mint irodalmár és közéleti személyiség*. Üzenet 1991. 22. sz. 3. valamint RefEgyh 1992. 41–44.
- Ifj. Fekete Károly: *Egy élet teológiai irányváltásai*. A Magyarországi Ref. Egyh. Debreceni Theológiai Akadémiájának Évkönyve az 1990/91–1991/92. akadémiai évről. Szerkesztette Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára és Bölcskei Gusztáv. 167–184.
- Kozma Zsolt: *Hit, egyház, nemzet Makkai Sándor látásában*. PSZ 1992. 8–11.
- Ravasz László: *Emlékezéseim*. Bp. 1992.
- Ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor professzori pályájának vázlata* (kézirat). Debrecen 1993.
- Ifj. Fekete Károly: *Egyház és nemzet Makkai Sándor tanulmányaiban* (kézirat). Debrecen. 1994.
- Ifj. Fekete Károly: *Böhm Károly hatása Makkai Sándor vallásfilozófiájára* (kézirat). Debrecen 1995.

Makkai Sándor irodalmi és teológiai munkássága*

A mi árvaságunk. (Jn 16,32) RSZ 1910. 229–231.

Madármese (gyerekeknek). EgyÚ 1910. 32–33.

Mese. (Herczeg Ferenc gyermekmeséjének feldolgozása.) EgyÚ 1910. 58–61.

A szabadság vallása. Kvár 1910.

* A könyvészet nem öleli fel Makkai Sándor teljes irodalmi és teológiai munkásságát; tartalmazza viszont a Református Szemle, Protestáns Szemle, Az Út, Egyházi Újság, Ifjú Erdély és Pásztortűz folyóiratokban megjelent minden cikkét, tanulmányát, igemagyarázatát és meditációját.

- A gecsemánéban. Kísérlet Jézus élettörténetének népszerű megírásához.* Mt 26,36–57, Mk 14,32–50, Lk 22,40–53, Jn 18,1–2. RSZ 1911. 228–232.
- Az Isten gondot visel.* (Zsolt 23,1–4) RSZ 1911. 257–258.
- A református böjt.* EgyÚ 1911. 39–40.
- Jézus (mint szónok és orvos).* Fordításrészlet Dr. W. Bousset *Jézus* című könyvéből. EgyÚ 1911. 123–125.
- Az örök Advent.* EgyÚ 1911. 157–158.
- Dr. W. Bousset: *Jézus.* Makkai Sándor fordítása. Kvár 1911.
- Bevezetés a személyiség paedagogikájába.* Kvár 1912.
- Számadás (versek).* Kvár 1912.
- A márciusi eszmény.* Írta és a kolozsvári ref. theol. fakultás március 15-iki ünnepén elmondotta Makkai Sándor theologus. RSZ 1912. 177–179, 193–197.
- Újév küszöbén.* (Jn 14,6) RSZ 1912. 822–824.
- A nagy személyiségek nevelői jelentősége* (Philosophiai tanulmány). Kvár és Bp. 1913.
- Vallásos világkép és életfolytatás.* = Dr. Böhm Károly *élete és munkássága.* III. 5–36. Szerkesztette: Kajlós (Keller) Imre. A „Madách-Társaság” kiadása. Besztercebánya 1913.
- „Hittem, azért szóltam.”* Kvár 1913.
- Újévi körütekintés.* RSZ 1913. 1–3.
- Ism. Imre Lajos: *A gyermek vallása.* MPaed 1913. 632–636.
- Az örök tiltakozás. A reformáció emlékére.* SpL 1913. 369–370.
- Ism. Kiss Elek: *A személyiség paedagogiájának alaptényezőiről.* Kvár 1913. KerMagv 1913. 186–189.
- Választottak.* (1Kor 1,27–31) EgyÚ 1913. 2–4.
- Fehér kő és elrejtett manna.* (Jel 2,17) EgyÚ 1913. 30–31.
- Megvetett kő.* (Zsolt 118,22) EgyÚ 1913. 52–54.
- Húsvét után.* (Elbeszélés.) EgyÚ 1913. 73–74.
- Kenyér.* (Mt 6,11) EgyÚ 1913. 102–104.
- Jövendőnk.* EgyÚ 1913. 143–144.
- Magyarország és a kálvinizmus Erdélyben.* EgyÚ 1913. 167.
- A Bethlen Gábor kör múltja és jövője.* A kolozsvári főiskolai „Bethlen Gábor kör” tízéves jubileumára. EgyÚ 1913. 182.
- Kiáltó szó.* EgyÚ 1913. 205–206.
- Az öröm teljessége.* (1Jn 1,4–5) EgyÚ 1913. 219–220.
- Ne rémüljete meg a tüztől.* (1Pt 4,12–13) RSZ 1914. 529–532.
- Betemetett források.* RSZ 1914. 610–614.
- Nagy idők tanítása.* Elmondott a kolozsvári Vörös-Kereszt Egylet javára rendezett műsoros összejövetelen, 1914. szept. 20-án. RSZ 1914. 625–628.
- A protestáns kultúra veszedelme. A reformáció évfordulójára.* RSZ 1914. 721–724.
- Illés látomása.* (1Kir 19,11–13) RSZ 1914. 843–847.
- Ism. Bartók György: *Egyházi beszédek és elmélkedések.* I. kötet, Kvár 1910.
- A vallás lélektana.* PSZ 1914. 529–552.
- A kohóban.* PSZ 1914. 521–528.
- Az intelligencia nevelése.* Család és Iskola 1914.
- Isten dolgai.* (Mt16,22–23) EgyÚ 1914. 23–24.
- Mielőtt a kakas szólott volna.* EgyÚ 1914. 49–50.
- Feltámadott bizonytal.* EgyÚ 1914. 73–74.
- Barabás István.* (Megemlékezés.) EgyÚ 1914. 106.
- A háború kátéja.* EgyÚ 1914. 134–136.
- A Biblia. Útmutató a Szentírás tanulmányozásához.* Tanító- és tanítónőképző intézetek református növendékei számára. – Kézirat gyanánt. Kvár 1915. (Második kiadása Az Út kiadásában jelent meg Kvárt 1918-ban Juhász Albert átdolgozásában.)

A magyar nemzeti szellem. Elmondott a theol. fakultás március 15-iki hazafias ünnepélyén. RSZ 1915. 177–183.

Iskolai év küszöbén. RSZ 1915. 543–546.

Október hatodika. RSZ 1915. 622–623.

Isten üzenete az ifjúságnak. (Hós 2,18–19) EgyÚ 1914. 166–168.

Isten dolgai (Mt 16,22–23). PSZ 1915. 97.

A magyar nemzeti szellem. RSZ 1915. 177–183.

A mérlegen. RSZ 1915. 49–53.

A kritikai szellem. RSZ 1915. 131–133.

A vallás lélektana. PSZ 1915. 227–237.

A hit szemé. PSZ 1915. 375–391.

Az ifjúság legszebb reménysége. (1Jn 3,2–3) EgyÚ 1915. 14–16.

A Szentírás a világháborúban. EgyÚ 1915. 95–96.

Királyi mennyegző. (Mt 22, 1. 14) EgyÚ 1915. 105–106.

Hogyan tanítsunk vallást? Alapvetés. Az Út 1915. 12–16, 59–66.

Sodoma és Gomora. Az Út 1915. 17–25.

Jónás története. Az Út 1915. 67–70.

Hogyan tanítsunk vallást? Vallástanítás az iskolában. Az Út 1915. 100–106.; 1916. 1–12, 46–48, 98–102.

A gyermek. Az Út 1915. 106–110.

A presbyterium. Egy új gyülekezetnevelés gyökérvkérdése. RSZ 1916. 149–153.

Vallásos nevelői konferencia Kolozsvárt. RSZ 1916. 183–188, 199–200.

Magyar protestáns szépirodalom. PSZ 1916. 50–59.

Kritika. Dr. Czákó Ambrónak. PSZ 1916. 386–387.

Akik itthon maradtak. EgyÚ 1916. 8–9.

A te hited megtartott téged. (Zsid 11,1) EgyÚ 1916. 24.

A halál kapujában. (Mt 22,32, Jn 12,24, Lk 23,46, Mt 25,21, Róm 8,28) EgyÚ 1916. 41–43.

Gyermek öfelsége. (Mk 9,36–37) EgyÚ 1916. 53–54.

A mi teendőink. EgyÚ 1916. 120–125.

Múlt, jelen, jövő. A Nagyenyedi Protestáns Nőegylet estélyén, 1916. dec. 10. EgyÚ 1916. 133–138.

A nép. Az Út 1916. 1–3.

Borús napok (Jób 37,20–21). Az Út 1916. 33–35.

A mi istentiszteletünk. Sákrámentumos istentisztelet. Az Út 1916. 36–48.

A hivatás terhe (Jób 14,3–6). Az Út 1916. 85–88.

Hogyan tanítsunk vallást? Gyermektípusok és módszer. Az Út 1916. 119–123.

Magyar theologia és magyar lelkipásztori munka. Az Út 1916. 135–140.

A konfirmáció reformja érdekében. Az Út 1916. 140–142.

Így imádkozott érettünk (Jn 17,15). Az Út 1916. 149–151.

Ism. Nagy Vincze: A mi hitünk. Az Út 1916. 175–178.

A konfirmáció reformja. Az Út 1916. 196–199.

Ism. Réz László: Vezérkönyv. Az Út 1916. 230–231.

Vázlat. Adventi (Mt 7,7–11). Az Út 1916. 255–256.

Vázlat. Karácsonyi. Az Út 1916. 262–263.

Vázlat. Újévi. Az Út 1916. 266–267.

Lelkészi értekezéslet. Az Út 1916. 282–283.

Ism. Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Az Út 1916. 289–292.

Ism. Könyvűjság. Az Út 1916. 292–293.

Magyar protestáns szépirodalom. PSZ 1916. 50–59.

A hit problémája. (Magántanári értekezés) Bp. 1916.

Imre Lajos – Makkai Sándor – Révész Imre – Vásárhelyi József: *Jézus Krisztus jó vitéze*. Baráti útmutató a ref. lelképásztori pálya előkészületeihez. Kvár 1916.

A vallás a protestantizmusban. PSZ 1917. 524–533.

A világ világossága. (Mt 5,14–16) EgyÚ 1917. 86–88.

Aggodalom és reménység az Úrnak 1917-ik esztendejében. EgyÚ 1917. 88–90.

A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei. Az Út 1917.

A konfirmáció reformja. Konfirmáció egy falusi gyülekezetben. Az Út 1917. 21–30.

A „doktor”-pap. Az Út 1917. 40–44.

Ism. Hetvényi Lajos: *Keresztyén vallástan és Az evangéliumi keresztyén világnézet*. Sopron 1916. Az Út 1917. 50–53.

A szekták keletkezésének okai. A Kálvin-szövetség 1917. jan.-i budapesti lelkészi konferenciáján tartott előadás. Az Út 1917. 68–80, 110–122, valamint Az Út kiadásában, Kvár 1917.

Különös teherhordozás. (Gal 2,5) Az Út 1917. 141–142.

Isten keze. Vázlat (Dán 5. rész). Az Út 1917. 143–150.

A sereggyűjtés napja. Reformáció jubileumán, ifjúsági istentiszteletre. (Zsolt 110,3). Az Út 1917. 190–195.

Miért vagyok protestáns? Tanítás a reformáció 400 éves jubileumára 17–18 éves ifjak (fiúk és leányok) számára. Az Út 1917. 207–212.

A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei. Az Út 1917. 217–223.

Tanévet megnyitó imádság a sárospataki főiskolánál. Az Út 1917. 257–258.

Ne paráználkodjál. Kátétanítás a VI. elemi osztályban. Az Út 1917. 259–261.

Karácsony (Lk 2,34–35) SpL 1917. 345–346.

A theologiai fakultás válsága. Komoly szó a tizenkettedik órában. RSZ 1918. 455–457.

A mi örökségünk. Sárospatak 1918.

Üdvözlét. (A fogságból érkező magyar katonákhoz; Fil 3,14) EgyÚ 1918. 36–37.

A tékozló fiú. Bibliai történet tanítása a II–VI. osztályban. Az Út 1918. 31–35.

A nagyság. Egy fiatal lelképásztor naplójából. (1Móz 5,24) Az Út 1918. 57–59.

A mi fakultásunk (tanári székfoglaló értekezés). Az Út 1918. 134–143. RSZ (részlet) 1918. 357–359.

Országos Református Tanács. Az Út 1918. 186–190.

A tusakodó kegyelem. (Mt 15,21–28) Az Út 1918. 196–203.

Az értelem és a hit harca. Bp. 1918.

A halál mysteriuma. Bp. 1918.

A keresztyén vallás filozófiája. Kvár 1918–19.

Dr. Ravasz László a dunamelléki egyházkerület püspöke. RSZ 1921. 115–116.

A prófétatörvény. Ifjú papok felszentelésére, 1921. júl. 3. (5Móz 18,18–22) RSZ 1921. 145–149.

A hamis sáfár. (Lk 16,1–13) RSZ 1921. 159–164.

Évnyitó beszéd, a ref. theol. fakultás 1921. okt. 9-i megnyitó ünnepén. RSZ 1921. 201–205.

Elidegenedés és megbékülés. Adventi. (Kol 1,19–21) RSZ 1921. 244–249.

Karácsony. Karácsonyi légátusaink ünnepi levele a gyülekezetekhez. (Jel 1,12–16, 1Jn 1,5) RSZ 1921. 257–276.

A gát. Ptűz 1921. 48–55.

Ahogy vesszük. Ptűz 1921. 114–117.

Megszólalnak a kövek. Ptűz 1921. 220–224.

Golgotha. Ptűz 1921. 335–339.

A kapu előtt. (Regény álnév alatt.) Ptűz 1921.

Egyéniség vára. Mese nagy gyerekeknek. Ptűz 1921. 629–637.

Ism. Ősi rögön. Gyallay Domokos könyve. Ptűz 1921. 734–735.

Újévi körütekintés. RSZ 1922. 3–5.

A lelkészképzés reformja. RSZ 1922. 22–24.

- Élni az autonómiával.* RSZ 1922. 132–134.
- A lélek élete és javai* (Philosophia propaedeutika). Kvár 1922.
- A Szentlélek elleni bűn.* (Mk 3,29–30) RSZ 1922. 18–19.
- Amor Dei.* (Ef 3,18–19) RSZ 1922. 81–82.
- Lelki hűsvét. Ünnepi követeink ajánló levele gyülekezeteinkhez.* (Jn 20,17) RSZ 1922. 113–114.
- A vezérlő szentlélek. Pütkösti légátusaink ajánló levele a gyülekezetekhez.* RSZ 1922. 169–170.
- Évzáró beszéd a ref. theológián,* 1922. június 18-án. RSZ 1922. 195–197.
- Évmegnyitó beszéd a ref. theol. fakultáson,* 1922. szept. 24. RSZ 1922. 337–342.
- Egyek vagyunk. A kolozsvári theol. fakultás üdvözlőlevele Bethlen Gábor kollégiumához.* RSZ 1922. 360–361.
- Advent.* (Zsolt 42) RSZ 1922. 407–408.
- A mennyből alászállott kenyér.* (Jn 6,51) RSZ 1922. 423–424.
- Az eszmények valósága.* Ptűz 1922. 413–414.
- Az erdélyi magyar irodalom kérdése.* Ptűz 1922. 589–594.
- „Írd meg, amiket láttál”* (Beszéd, elmélkedések). Kvár 1923.
- „Kegyelemből, hit által.”* Kvár 1923.
- A vallás az emberiség életében.* Füßy József kiadása, Torda 1923.
- A vallás lényege és értéke.* Füßy József kiadása, Torda 1923.
- A vallás az emberiség életében. A vallás lényege és értéke.* Az Erd. Ref. Egyházkerület Parochiális könyvtára, 1923.
- A jövődő köd-függönye előtt.* RSZ 1923. 1–4.
- Ism. Ravasz László: Orgonazúgás.* Bp. 1923. RSZ 1923. 51–53.
- Élet a halálból.* (Kol 3,2–4) *Hűsvéti légátusaink ünnepi ajánló levele a gyülekezetekhez.* RSZ 1923. 97–98.
- Lélektől születni.* (Jn 3,6–7) *Pütkösti légátusaink megbízó-levele a gyülekezetekhez.* RSZ 1923. 153–154.
- Évzáró beszéd a ref. theologiai fakultáson* 1923. június 17-én. RSZ 1923. 195–199.
- Békesség az Olvasónak! Karácsonyi légátusaink ajánlólevele a gyülekezetekhez.* (Ézs 9,6) RSZ 1923. 409–410.
- A hívő értelem* (1Kor 2,12–13). Az Út 1923. 7–13.
- Pásztorális theologia versekben.* Az Út 1923. 76–80.
- Egyházi Szemle.* Lelki front. Az Út 1923. 109–112.
- Az élő egyház. Évnyitó beszéd a ref. teol. fakultáson,* 1923. szept. 30. Az Út 1923. 185–195.
- A szépség hazája.* Ptűz 1923. 522–530.
- Ism. Berde Mária: Vízen a Hold.* Ptűz 1924. 196–198.
- Kísértet és Géniusz.* IfjErd 1923. jan. 9–13.
- Megjegyzések.* RSZ 1924. 37–38.
- Hűsvéti diadal. Légátusaink ünnepi levele a gyülekezetekhez.* (Mt 22,31–32) RSZ 1924. 121–122.
- Váró Ferenc.* (Megemlékezés) RSZ 1924. 132–133.
- Gruzda János.* (A teológián kiállított képeiről) RSZ 1924. 141.
- Pütköst. Légátusaink ajánlólevele a gyülekezetekhez.* (1Kor 2,9–10) RSZ 1924. 207.
- Magyardécse intő példája.* RSZ 1924. 208–211.
- Megjegyzés Kozma Imre Nyílt leveléhez.* RSZ 1924. 394–395.
- A magyar püspökök intő szava.* RSZ 1924. 399–400.
- A szerkesztő búcsúja.* RSZ 1924. 439–440.
- Galileában.* IfjErd 1924. márc. 6–10.
- Az ifjúsági irodalom kérdése* (Előadás az IfjErd 1924. ápr. 8-i irodalmi estélyén). IfjErd 1924. ápr. 1–3.

- „*Maradj velem.*” (Imádságoskönyv) Az Út kiadása, Kvár 1924.
Az Eszter padja. Az Út kiadása, Kvár 1924.
Élet Fejedelme. Elbeszélések. Az Út kiadása, Kvár 1924.
Textusmagyarázatok. Az Út 1924. (Mt 7,21–23, Jak 5,7) 32–33, (1Thessz 4,11, Zsid 11,13–17) 61–62, (1Jn 4,18) 87–89, (1Jn 5,6–8) 72–73.
Erdélyi irodalom. Az Út 1924. 56–59.
 A „régí” és az „új” munkások. Egyházunk életének fordulópontján. Az Út 1924. 77–81.
 „Lassú elvérés.” Az Út 1924. 104–105.
Három év. Igazgatói évzáró beszéd a ref. theol. fakultáson jún. 22-én. Az Út 1924. 131–136.
A reformáció szelleme (2Kor 4,6–10.16–18). Az Út 1924. 137–140.
A sepsiszentgyörgy napok mérlege. Az Út 1924. 161–165, 205–210.
 Ism. Nyíró József: *Jézusfaragó ember.* Ptűz 1924. 58.
A fejedelem rózsája. Ptűz 1924. 245–249., valamint az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában, Kvár 1929.
Erdélyi lelke. 1924.
A levél. Ptűz 1925. 282–284.
Öntudatos kálvinizmus. Bp. 1925; valamint Az Út kiadása, Kvár 1926.
Ördögsekér. Erdélyi Szépművés Céh kiadása, Kvár 1926.
Megszólnak a kövek. Minerva kiadása, Kvár 1925 és 1927.
A magyar nemzeti kesőbbiség iskola-kérdése. A Magyar Párt brassói nagygyűlésén. RSZ 1925. 3–11.
Az erdélyi ref. egyházi irodalom 1850-től napjainkig. Kvár 1925, valamint RSZ 1925. 116–119, 132–139, 151–154, 163–167, 181–183, 200–203, 212–214, 234–236, 247–251, 264–266, 289–292, 304–309, 346–348, 372–375, 390–393, 402–405, 420–424.
 Makkai Sándor – Imre Lajos – Tavaszy Sándor: *Üzenet volt hallgatóinkhoz, legifjabb lelkipásztor testvéreinkhez!* RSZ 1925. 377–379.
 „Zörgessetek és megnyitattik néktek.” Tanulmányok, előadások, elmélkedések. A lelkipásztor naplójából, halottak, akik élnek. Emberek és könyvek. Az Út kiadása, Kvár 1925.
Egyház. (Ízelítő az Öntudatos kálvinizmus című könyvből.) RSZ 1926. 17–21, 33–39, 49–51.
Nagy Károly püspök koporsója felett. (1Kor 12,4–6) RSZ 1926. 124–128.
Makkai Sándor imádsága a közgyűlés megnyitása előtt. RSZ 1926. 269–270.
Makkai Sándor püspök beszéde (a közgyűléshez). RSZ 1926. 272–273.
Az Erdélyi Református Egyházkerület Közgyűlésének tagjaihoz. RSZ 1926. 251–252.
Dr. Makkai Sándor püspöki programbeszéde. (Elmondotta az 1926. június 19-iki egyhker. közgyűlés színe előtt.) RSZ 1926. 425–433.
Szocializmus és keresztyénség. Az Út 1925. 256–261.
Aratás. A Kultúra kiadása. Lucenec–Losonc 1926.
Az erdélyi szellem. PSZ 1926. 129–134.
 Ism. W. Heyns: *Református dogmatika.* PSZ 1926. 168–170, valamint Az Út 1926. 54–57.
Zákeus. Beszédvázlat. (Lk 19,1–10) Az Út 1926. 3–4.
 Ism. „*Bizonyságtétel.*” Vásárhelyi János egyházi beszédei. Torda 1925; Az Út 1926. 6–9.
Püspöki jelentés az erdélyi ref. egyházker. 1927. aug. 13-iki közgyűlésén. RSZ 1927. 513–521, 529–535, 549–555, 569–572, 585–594, 601–603.
Egységes irodalom. Ptűz 1927. 122–123.
Magyar fa sorsa. Bp. 1927.
A szocializmus és a keresztyénség (előadás ifjúsági konferencián). IfjErd 1927. febr. 102–104.
Az elátkozott óriások. Nyolc előadás. Minerva Irod. és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kvár 1928.
Ágnes. (Regény) Kvár 1928.

Dr. Makkai Sándor püspök beszéde a vallásügyi törvény vitájában a Senátus 1928. március 20-iki ülésén, éjjel. RSZ 1928. 177–179.

A tordai református nagyhét rendezőihez, vendéglátóihoz, előadóhoz és résztvevőihez. RSZ 1928. 581–583.

Püspöki jelentés az erdélyi ref. egyházkerület 1928. nov. 24-iki közgyűlésén. RSZ 1928. 757–762, 773–780, 789–795, 806–812.

Árvainkért. Körlevél. RSZ 1929. 531–532.

Egyedül. A Szépmíves Céh kiadása, Kvár 1929.

Püspöki jelentés (az Erd. Ref. Egyházkerület 1929. nov. 23-iki közgyűlésén). Kvár 1929.

Előszó gyanánt. = *A Tordai Ref. Nagyhét emlékkönyve.* Torda 1929. 3–4.

Körlevél. = *A Tordai Ref. Nagyhét emlékkönyve.* Torda 1929. 5–9.

A kanaánita nő. (Hogyan kell Krisztusé lennünk?) Mt 15,21–28. = *A Tordai Ref. Nagyhét emlékkönyve.* Torda 1929. 23–24.

Krisztus levele Laodiceába. Vázlat. (Jel 3,14–22) = *A Tordai Ref. Nagyhét emlékkönyve.* Torda 1929. 192–193.

A mi utunk. Elmékedések, beszédek, előadások, temetési beszédek, cikkek. Az IfjErd kiadása, Kvár 1929.

Imre Lajos – Makkai Sándor – Tavasz Sándor: Maradj velem! Kvár 1929.

Kegyelemből, hit által. A ref. ker. vallás alapvonalai, tartalma és védelme. Az Erd. Ref. Egyházker. kiadása, Kvár 1929.

Körlevél a református kórház javára rendezendő sorsjáték tárgyában. RSZ 1931. 289–290.

Makkai Sándor – Sulyok István: Körlevél a református nagyhét tárgyában. RSZ 1931. 337–340.

Körlevél az 1931. okt. 1–4 között tartott VIII. ref. nagyhét nyilatkozatai kapcsán. RSZ 1931. 433–435.

Körlevél a külmisziói utazóitkár kinevezése tárgyában. RSZ 1931. 465–466.; valamint *Az Út* 1931. 273–274.

Körlevél a szászvárosi árvaházra való adakozás tárgyában. RSZ 1931. 529–530.; 1932. 513–514.; 1933. 513–514.; 1934. 512–513.

Ism. Imre Lajos: Az ifjúság válsága. PSZ 1930. 650–655.

Megszólalnak a kövek. IfjErd 1930. máj. 201–203.

A hit a művészetben. Ptűz 1931. 241–242.

Ism. Böhm Károly ifjúkori önéletrajza. (Joó Tibor bevezetésével és kiadásában.) PSZ 1931. 224–226.

Kálvinista demokrácia. RSZ 1931. 178–184.

Erdélyi református problémák. PSZ 1931. 5. sz. 357–374.

Magunk revíziója. Erdélyi Szépmíves Céh, Kvár 1931.

Séta bölcsőhelyem körül. ErdHel 1931. 439–447.

Az „új utak”. PSZ 1932. 6–11.

„Nem békességet...” Soli Deo Gloria kiadása, 1932.

Ism. Tavasz Sándor: Református Keresztyén Dogmatika. Kvár 1932. RSZ 1932. 162–169.

Harc a szobor ellen. Négy tanulmány. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadása, Kvár 1933.

Erdélyi szemmel. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadása, Kvár 1933.

Körlevél Babos Sándor lelkész aa. külmisziói munkára való kibocsátása tárgyában. RSZ 1933. 321–322.

Körlevél a Református Kórház tárgyában. RSZ 1933. 369–371.

Mit várhatunk az ifjúságtól az egyházak és Erdély munkájában. IfjErd 1933. 123–124.

Evangélium az egyházban. Három előadás. Erd. Ref. Férfiszöv. Sepsiszentgyörgyi Tagozata. Kvár 1934.

Élet fejedelme. Kvár 1934.

Sárga vihar. Bp. 1934.

- Táltoskirály. Bp. 1934.
 Előszó. = Niebergall Erdélyi Emlékfüzet. Kvár 1934.
 Az élet kérdezett. Bp. 1935.
 A székely Mikó-kollégium szelleme. IfjErd 1934. máj. 129.
 Körlevél a rendkívüli I. és II. lelkészképesítő vizsgálatok tárgyában. RSZ 1934. 510–511.
 Körlevél az 1935. máj. 5-én tartandó egyházkerületi diakonissza nap tárgyában. RSZ 1935. 163–164.
 Tetőzzük be a lelkészképzés reformját! RSZ 1935. 323–326.
 Egyház és állam. Előadás a presbyteri Világszövetség podebradi gyűlésén. RSZ 1935. 403–406.
 Hősiesség. Budapesti Hírlap 1935. 8. sz.
 Egyház és állam. RSZ 1935. 403–406.
 Püspöki jelentés. KiSzó 1935. 133–136.
 Küzdelem az örökségért. Ünnepi beszéd 1935. október 31. Bp. 1935.
 Búcsúszózat. (Egyházkerületi közgyűlés, 1936. jún. 30.) PSZ 1936. 206–300.
 Az egyház missziói munkája. PSZ 1936. 319–322.
 Holttenger. Kvár 1936.
 Magyar nevelés – magyar műveltség. Bp. 1937.
 Magyarok csillaga. Bp. 1937.
 Nézők és látók. PSZ 1937. 97–100.
 Az egyház válsága és a theologiai tudomány. IgÉl 1937. 4. sz. 139–144.
 Az egyház missziói munkája. Bp. 1938.
 Egyetemi templom. LEgy 1938. 312–313.
 Nemzet és kisebbség. Athenaeum 1938. 147–165., valamint Bp. 1939.
 Lenni és élni. PSZ 1938. 97.
 Legyen világosság. PSZ 1938. 230.
 A mi családunk. PSZ 1938. 417.
 Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marte), Bp. 1939.
 A nemzetnevelés terve. Bp. 1939.
 Ady három világa. Halálának huszadik évfordulójára. PSZ 1939. 63–68.
 Nemzet és ifjúság. PSZ 1939. 169–173.
 A kincses város. PSZ 1939. 169–173.
 A magyar reformátusság egyházi élete. IgÉl 1939–1940, valamint IgÉl Füzetek Debrecen, 1940.
 Kijelentés és egyház. = Károli Emlékkönyv. Szerkesztette: Vasady Béla. Bp. 1940. 182–195.
 Mi Ernyeiek. Bp. 1940.
 Örök Erdély. Bp. 1940.
 A „titokzatos” Erdély. PSZ 1940. 129–131.
 Ism. Bánffy Miklós: Erdélyi történet. PSZ 1940. 257–263.
 A vizsolyi Biblia a magyar művelődésben. PSZ 1940. 334–339.
 Erdély társadalma. Bp. 1941.
 Az ötvenedik évfolyam elé. PSZ 1941. 1–4.
 Ism. Kapi Béla: Kegyelem és élet. PSZ 1941. 97–104.
 Ravasz László. PSZ 1941. 289–291.
 Egyházunk belső feladatai ma. Előadás az Országos Ref. Lelkészegyesület konferenciáján. PSZ 1941. 358–371.
 Reményik Sándor. PSZ 1941. 385–388.
 Egyházunk belső feladatai ma. RSZ 1941. 370–371.
 Mi a „missziói munka”? ThSZ 1941. 31–43.
 Az örök ifjúság. Athenaeum 1941. 231–245.
 Szép kísértet. 1942.

- A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei.* Láthatár 1942. 226–228.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület jövője.* Debrecen 1942.
- A fejedelem rózsája.* Bp. 1943.
- Szabad vagy.* I–II. Bp. 1943.
- Ifjú Erdély – örök Erdély.* IfjErd 1943. 5.
- A magyar szellem új éve.* PSZ 1943. 1–3.
- Húsvét előtt.* PSZ 1943. 98–102.
- A református szellem bélyege az iskolán.* PSZ 1943. 327–336.
- Kálvin időszerűsége.* PSZ 1943. 364–371.
- Az idő.* (Jel 10,5–7) PSZ 1944. 1–2.
- Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra.* ThSZ 1944. 84–99.
- Az idő határában.* Dolgozatok a Ref. Theol. Tudományok köréből. Kvár 1946.
- Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelkigondozásban.* Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Debrecen 1946. 310–329.
- Itt és most.* Prédikációk. Országos református nőszövetség kiadása, Bp. 1946.
- Poimenika. A személyes lelkigondozás tana.* Bp. 1947.
- Útmutató a gyülekezeti misszió munkájához.* I–IV. Bp. 1947–1948.
- A gyülekezeti missziói munka mai értelme és feladatai.* Bethlen nyomda [1948].
- Élő gyülekezet.* Bp. 1948.
- Szolgálatom. Teológiai önéletrajz 1944.* Ref. Zsin. Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1990.
- Hívj segítségül.* (Zsolt 50,15) RSZ 1947. 538.